

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

871

S

1855

Classics

The person charging this material is responsible for its return on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

NOV 9 1972

OCT 25 1974

DEC 20 1974

APR 04 1990

.....

129
GAI SALLVSTI CRISPI

CATILINA IVGVRTHA

EX HISTORIIS

QVAE EXTANT ORATIONES ET EPISTVLAE

RECOGNOVIT

GUSTAVVS LINKERVS

AD CATILINAM ET IVGVRTHAM ADDITAE SVNT LECTIONES CODICIS
VATICANI 3864 DENVO CONLATI

VINDOBONAE

SVMP TIBVS ET TYPIS CAROLI GEROLD FILII

MDCCCLV

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

RESEARCH REPORT

NO. 100

1950

5.14.50

CHICAGO, ILL.

1950

1950

24 JUNE 16 A.M.F.

871
S
1855

Classics

7200-11

MANIBVS

LVDOVICI·CARRIONIS

ET

THEOPHILI·CORTI

DE·SALLVSTIO·BENE·MERENTISSVMORVM

301360

*

P R A E F A T I O

Gai Sallusti Crispi scripta inter historicorum Romanorum reliquias adhuc pessime habita circumferri satis patet, quoniam libri qui huc faciunt manu scripti per populos regna nationes dispersi aut nondum denuo inspecti sunt — quem admodum Commelianus et Nazarianus Gruteri Romae delitescere videntur, — aut non ea qua par fuit cura conlati, ut iudicari atque aestumari probabiliter possint. Quod si, ut in tali re, iusta textus quem vocant recensio etiam nunc haberi nequit, vel sic tamen honestissimo librario novam Sallusti editionem scholarum in usum paranti atque meam operam roganti deesse nolui, cum aliquam iam ante in hoc scriptore operam posuissem ac sperare liceret quaedam hic illic quamquam desultoria ratione emendari atque rectius administrari posse, quo rerum Romanarum florentissimi auctoris reliquiae paullo

interim commodius legi atque intellegi queant, dum curiosior codicum investigatio meliora edocuerit.

Ac ne novis subsidiis prorsus destitutus ad hanc operam accederem facilitate factum est IO-ANNIS FORCHHAMMERI Havniensis, viri eruditissimi, qui dum Romae moratur a me rogatus, cum bibliothecae Vaticanae diu frustra aditum petivisset, tandem copia facta orationes atque epistulas Sallusti 'de bellis' excerptas ex antiquissimo codice Vat. 3864 meum in usum adcurate contulit. Nam cum hunc codicem bonitate in paucis valere sed iusto negligentius esse ab Gerlachio conlatum ex eis Historiarum particulis, quas Orellius ab Theodoro Heysio descriptas publici iuris fecit, satis pateret, sperare licebat fore ut ex curiosiore ceterarum orationum et epistularum conlatione non minus bonae frugis oriretur. Neque haec spes me fefellit, siquidem saepius Forchhammeri schedis, quarum infra copias integras adposui, aut corriguntur ea, quae ex eodem codice Gerlachius notavit, aut nova prorsus et egregia proferuntur, quem admodum in oratione Mari §. 31 vel Madvigi emendationem *parvi id facio* confirmatam videmus.

Hunc igitur codicem multo quam antea factum artius secutus sum et fortasse magis etiam

sequi debebam. Ceterum post hanc novam conlationem negari nequit non ita eum valere, ut ceteris omnibus neglectis solus respici debeat, cum praesertim verborum conlocatio saepe ea sit, qualem ab ipso Sallustio profectam esse vix credas. Hinc igitur cum nondum certo diiudicari potuerit, quae ratio inter Vaticani et Parisini potissimum 1576, de quo infra dicetur, auctoritatem intercedat, vel sic in orationibus et epistulis Catilinae et Iugurthae insertis satis saepe restat materia dubitandi. -- Sed in Historiarum particulis, quas ab hac editione abesse nolui, eundem Vaticanum — qualem Orellius ad calcem Vellei 1835 expressit, nam Orelliana a. 1840 paullo negligentius egit — solum utique sequendum esse vel post contrariam Kritzii rationem mihi persuasissimum est, cum Vaticani 2 et ceterorum — siqui fuerunt — codicum nulla sit fides, neque Mantuana editio a. 1475, de qua dubitabat Orellius hist. crit. eclogar. ex Sal. Hist. libris, Turici 1833, p. 17 et 20, alius codicis quam Vaticani utriusque vestigia prodeat; nam eius inspiciundae in bibliotheca Caes. Palatina mihi copia facta est. Quam quidem si conicere licet repetitam esse ex editione principe eodem anno, ut aiunt, 'per M. Arnoldum pannartz ala-

manum' Romae expressa, ne haec quidem alios, quam qui nunc ibi extant, codices secuta videtur.

De aliis subsidiis spes me fefellit. Nam codicum Vindobonensium XVI, quos Endlicher in catalogo codd. Latinor. p. 38 sqq. recensuit, passim a me inspectorum admodum exiguus fructus erat, quorum optumus fere cum Erlangensi consentit, neque iuvare poterant quae in bibliotheca Palatina nuper adparuerunt ad libri alicuius tegumentum adglutinata folia duo codicis membranacei saeculo fere XII scripti, quibus haec Iugurthae c. 14, 15 *anima clausi* — c. 18, 8 *agrestium que* continentur. Et antiquissimas editiones Venetam a. 1470 et eiusdem anni Parisinam, quas in eadem bibliotheca inspicere potui, ex noviciis tantum libris expressas esse cum aliis tum mihi patuit. Denique quae a. 1330 a Magistro Martino Canonico in libris ecclesiae ad Cetium montem Neuburgensis enotata sunt *Salustius, item glose Salustii, item glose in Salustium* (cf. *Archiv f. Kunde österr. Gesch. Quellen* 1850, t. V. p. 298), ea nunc in eiusdem coenobii bibliotheca, cuius liberalissime mihi aditus concessus est, vel cuncta perscrutanti non adparuerunt nec quo gentium perlata sint indagari potuit.

Hinc igitur in ceteris Catilinae et Iugurthae partibus non alia mihi subsidia erant quam quae Gruterus Cortius Gerlachius alii bona mala conlegerunt. Cuius quidem adparatus ea est ratio, ut nondum perspectis certis quibusdam codicum generibus vel familiis neque unum neque plures commode discernere possis, quibus solis innitaris, cum vel ex recentissimis et deterioris notae codicibus hic illic, ubi meliores peccant, scriptoris manus agnoscatur, utrum coniectura restituta an ex antiquo exemplari servata parum liquet. Quamquam id quidem non peccasse mihi videor, quod in primis auctoritatem secutus sum Parisini 1576 (*Par. z* in Gerlachianis prima et tertia, *p* in secunda), quoad eius post Gerlachii conlationem satis saepe mancam fieri licebat. Certe is codex, qui saeculo nono vel decimo scriptus dicitur, non solum orthographiae genuinae plurima vestigia servavit, sed multo etiam minus glossematis atque corruptellis scatet, quam ille, cuius auctoritatem summam esse Gerlachius soli sibi persuasit, Basiliensis I (*b*). Id quod nuper maxime patuit, cum omnibus eis, quae in minore editione ex Parisino emendaverat, reiectis, in novissima quam praedicavit 'recensione' Sallusti verba ad Basiliensis fere exemplum refingere conatus est.

Sed hoc quidem etiam nunc adfirmare licet, codices Sallustianos, qui adhuc innotuerunt, omnes ex eodem archetypo multis iam mendis inquinato fluxisse, id quod cum ex singulis locis multis patet, quibus eadem corruptela omnes invasit, tum ex gravissima illa, quam in Catilina deprehendisse mihi visus sum verborum transpositione in nullo libro non obvia, qua factum est, ut verbis *postremo ubi — frustra susceperant* (vg. c. 27, 3—28, 3) falso loco insertis incredibilis Sallustio error obtruderetur. Quem quidem in disputatione actis acad. Caes. Vindob. hist. phil. a. 1854 t. XIII. p. 261 sqq. inserta*) ita vindicare studui, ut demonstrarem, neque Plutarchum neque Cassium Dionem in suis Catilinae exemplaribus eum qui nostros codices occupavit verborum contextum vidisse. Qua in re non vereor, ne scriptoris potius quam scribae manum correxerim. Vnde non dubitavi in hac editione pristinum, qualem illic significavi, verborum ordinem restituere.

Atque illum nostrorum codicum archetypum iam satis saepe discrepasse cum proxumorum quinque ab Sallustio saeculorum exemplaribus

---

*) Seorsum edita est s. t. *Emendationen zu Sallust auf Grund seiner Quellen und Nachahmer*. Vindobonae apud Braumüllerum 1854.

ex eis pristinae scripturae reliquiis patet, quas grammatici et scholiastae antiqui haud paucas servarunt. Quid quod hic illic ne diiudicari quidem certo potest, utrum Catilinae et Iugurthae an Historiarum loci exhibeantur: v. in primis Gell. IX. 9, 22 et Non. 129, 20 conl. cum Iug. 93, 3. Contra abstinere non potui quo minus quae Sen. ep. 114, 18 Sallustium dixisse tradidit *aquis hiemantibus*, cum ab editoribus plerumque inter Historiarum fragmenta relata essent (inc. 87 Kritz.), reponerem Iugurthae c. 37, 4, ubi in nostris libris legitur *hiemalibus*. Velut praeterea ad luculentum Arusiani p. 233 L. testimonium refinxi locum Iug. 104, 4; ex auctoritate Charisii p. 177 P. (cf. Lachm. ad Lucr. p. 306) et expleta est lacuna et glossa sublata in ep. Mithr. 16; ibid. §. 17 emendandi copiam fecit Serv. ad Aen. VII. 303. Aliis locis haec ipsa antiquitatis testimonia parum inter se concinunt: et quam mature Sallusti verba ineptia grammaticorum corrumpi coepta sint, ex eis patet, quae Gellius I. 15, 18 (cf. Cat. 5, 4) et XX. 6, 14 (cf. Cat. 33, 2) hac de re memoriae prodidit.

Ac medii aevi decursu Sallusti 'abruptum sermonis genus' et 'inmortalem velocitatem' prae ceteris scriptoribus invitasse librarios par

est, ut varia varii argumenti additamenta atque interpretamenta — sed pleraque inepta — interponerent, quae nunc fortasse, dum meliora subsidia desunt, ne agnosci quidem omnia licet. Sed quaedam certe eius generis insitiva recte deprehendisse mihi videor, in primis Iug. 89, 5, ubi adhuc Sallusti verba glossa admodum ridicula foedabantur. Vnum corruptelarum genus constanter persequendum censui, quod cum Palmerius et Cortius hic illic notassent recentiores plerumque neglexerunt. Quippe cum verba dicendi vel sentiendi ante accusativum cum infinitivo ubiubi ex ante cedentibus suppleri possunt, omittere Sallustius soleat, saepe ea in libris mss. putide addita videmus, velut Cat. 46, 2 (cf. 48, 2); 47, 1; Iug. 90, 2; 106, 1. 2; 112, 2 (cf. 107, 1; 109, 3, ubi *ac* delendum erat), et quae sunt eius generis reliqua.

Alias corruptelas satis multas ita tollere studui, ut coniecturae vel aliorum vel meae locum darem, qualia sunt Cat. 10, 3; 30, 2 (vg. 27, 3); 31, 1 (vg. 31, 5); 46, 6; 52, 35 (cf. *em. Sall. p. 18*). Iug. 4, 4; 47, 2; 74, 2; 89, 7; 92, 1; 93, 4. 8 (cf. *em. Sall. p. 21*); 97, 5; 114, 2. Or. Lep. 18; 20-21. Or. Phil. 3 (bis) Or. Cott. 7. 14. Or. Macri 20. Ep. Mithr. 2.

Praeterea pronomini potissimum demonstrativi usum artioribus finibus circumscripsi: nam cum apud Sallustium *hic* nusquam, ceteri casus, qui quidem facile inmutari non poterant, perraro legantur, sexcentiens tamen nunc Gerlachio auctore ex corruptela mediæ aevi expressa videmus *hi, his*. pro *i, is* sive *ei, eis*, vel ubi ne codices quidem in noviciam formam consentiunt. Qua de re cum iam Cortius saepe recte sentisset et Sellignus in *emendationibus Sallustianis* Onoldi a. 1835 editis p. 5 sqq. singula quaeque accuratissime persecutus esset, solus inter recentiores Faber animum huc advortit. Contra Gerlachius in novissima editione p. 453 et saepius mira denuo pronuntiavit. — Non nullos locos, qui saepe coniecturis temptati sunt, integros retinui, ut Cat. 53, 5 ubi haec *sicuti effeta parentum* recte habere videntur, et or. Macri 19, ubi vv. *non amplius possunt* offendere non debent conlato loco Iug. 69, 2.

Praeterea interpunctionem non potui quin saepius inmutarem, cum hic illic vulgata distinguendi ratione sententia obscurata videretur, cuius rei gravissimum exemplum est Iug. 2, 3; nam hic locus tum demum constabit, si verba *incorruptus aeternus* per chiasmum opposita esse in-

tellegas ante cedentibus, ut animus *incompactus* dicatur quandoquidem senectute vires eius non hebescant. Cf. quae disputavi in *annal. gymn. Austr. a. 1853 p. 868 sqq.* Atque in universum ipsa distinguendi ratione quoad eius fieri posset id adsequi studui, ut eximia Sallustianae aetatis ars in singulis coniungendis opponendis distribuendis posita, postremo sententiarum partitio atque contextus quam maxime inlustrentur, ea fere ratione quam indicavi in censura editionis Iacobsianae prioris *annalibus gymn. Austr. a. 1855 p. 38 sqq.* inserta, ubi de quibusdam locis quales sunt *Cat. 3, 3; 14, 3 etc.* plura exposui. Cf. si tanti est *Cat. 12, 1; 27, 2; 29, 8 (vg. 31, 1); 37, 1 sqq.*, alia id genus. — Praeterea non ipsius tantum narrationis contextum, sed orationes quoque et epistulas ex antiquorum more interpositas ita incidere atque distinguere conatus sum, ut ipsa sententia flagitare videbatur. Vulgati capitum saepe satis incommode dispositorum numeri in margine notati sunt, sed uncis saepti, ubi quid hac in re novatum est.

Denique orthographiam, ut par est, noviciis sordibus reiectis ad eam, quantum commode fieri potuit, rationem adcommodare studui, quae Sallustianae aetatis propria fuit, qua-

lem quidem Lachmanni et Ritschेलii nostri quasi oblitam atque oblitteratam denuo in memoriam revocaverunt. Cuius cum vel in nostris codicibus satis multa et egregia vestigia remanserint, hac in re ita fere versatus sum, ut quae nisi singulis locis extitisse non viderentur, ut *alis* pro *alius*, *relinqui* pro *reliqui*, alia id genus, in hanc editionem non admitterem, ne inconstantia scripturae tirones turbentur, sed quaecumque aliter scribi non poterant, ea constanter inducerem. Sciant igitur, 'quibus moris est inlicita mirari' et pessumas medii aevi sordes sectari, in hisce nihil ex arbitrio factum aut fictum esse, sed tantum quae primitus scripta erant restituta, quod quidem diserte moneo, nequis aut meum novarum rerum studium aut tyothesetae neglegentiam incusandam censeat; ea de re mihi iam satis mirabilia acciderunt.

Ita nunc fere quam verissime potui paucis defunctus sum, cum longius expatiari temporis angustiae vetuerint. Quare de singulis rebus omnibus quae praeterea disputanda sunt alio loco proxume exponam.

Iam igitur nihil restat, nisi ut codicis Vaticani 3864, de quo supra monui, varias lectiones huc transcriberem. Continentur in eo primum orationes ex Catilina et Jugurtha ita excerptae, ut iusta serie sese excipiant, inde a fol. 109 adv. usque ad fol. 119 adv., ubi subscriptum legitur

Ĉ. CRISPI. SALLVSTI.

ORATIONES. EXCERPTE DE BELLIS.

EXPLICIT. FELICITER.

Secuntur fol. 119 av. nova cum inscriptione

Ĉ. CRISPI. SALLVSTI.

ORATIONES. EXCERPTE DE HISTORIIS.

INCIPIT FELICITER

Agmen claudunt fol. 124 av. eadem serie ex Catilina Iugurtha Historiis excerptae

EPISTVLAE.

Singulis paginis insunt versus XXXI. 'Codex tam bene ac perspicue scriptus est,' quae verba sunt Forchhammeri, 'ut de lectione raro dubitare possis. Siquid correctum est, non alia manu factum videtur.' Ac ne singula quaeque ingrata repetitione cumulentur, statim h. l. monere iuvat semper in codice scripta esse causa, paulum, beneficium, existimo aestimo, libet libido, diversus vester et quae sunt eius generis reliqua, praeterea superlativos in imus terminata, nisi ubi alia extare notabo. Cetera omnia quae in ipsum textum non recepi, suis singula locis ex Forchhammeri conlacione ita exhibui, ut si quae non nisi illius silentio nituntur asterisco notaverim. Animi caussa ea simul indicavi, quae hic illic ex eodem codice Gerlachius protulit, siglis usus G1 G2 G3 quibus editiones a. 1823 1832 1850 significarem, sed quae ille plane omisit adnotare non adtinebat.

*Pag. 14. 1 Oratio Catilinae apud coniuratos
G1; F. tacet || VRA || for& || oportuna ex correctione; fuit
opportuna || 6 fortes (fortis G3) || 12 magis magisque || 18
boni atque strenui, nobiles & ignobiles || 20* iis (ita G12,
his G3) || 23* nobis reliquere pericula repulsas (ita G1, re-
pulsiones nobis G2) || 24 o fortissimi uiri || 28 hominem ||
uobis ||*

13. 6 expergiscimini illa illa ||

21. 13 $\bar{C}$ MANLI MANDATA || 16 miserie gentes ||
 22 uestri cf. *Gell. XX. 6. 14* || *misericiti || 26 plebs || 30
 mortales || 33 iniquitas $\widehat{PR}$ eripuit || 34 uobis || *imponatis ||

22. 15 $\bar{L}$. Catilina salutem dicit $\bar{Q}$. Catulo || 23 opti-
 nebam || 26 soluere non possem et (possim *G12*; cum et
G3) || 27 orestiliae || 28 set || 31 spes om. *sed in margine*
adscriptum || 33 tibi commendo || 35 habeto ||

27. 26 EPISTVLA LENTVLI AD CATILINĀ || Qui
 sim quem *verbis ex eo supra versum additis* ||

31. 32 ORATIO $\bar{C}$. CAESARIS IN SENATV || Omnis
 homines. $\widehat{P}$. $\widehat{C}$. || 34 haut || 35* officiant || 36* usui || in-
 tenderis *ex correctione; fuit intenderes* ||

32. 1 memorandi. $\widehat{PC}$. || 3* impulsi || 4 *vv. contra libi-*
dinem animi sui bis scripta || 11 *impunitos || *dimisere ||
 17 *ualeat (valent *G1*) || 18 *P. Lentuli || 22 his || 23* com-
 parata || 24 sententiam dixerunt (*ita G1; sententiam dix. sic*
scripta G2; sententiam dixere G3) || 25* composite || 28* com-
 plexu || 29 conlibuissent || 31* compleri || 32 immortales ||
 34 pmou& || 35 accendit non ita $\div$ *in fine versus neque* ||

33. 1 uitam agunt (habent *G2*) || 8* appellatur || 9 om-
 nes || 12* impiis || 14* D. Silanum || 21 consulendesignatum ||
 22 nouom || supuacuaneum || 23—24 diligentia C. V. cos. ||
 29* immortalis || *non animam (animam non *G23*) || 36* mi-
 nore || 37* maiore ||

34. 1 *parricidas || 3 quitquid || 4 quid *ex corr., fuit*
 qui || 6 ex rebus bonis || 8 ad. ignis *una littera erasa* || ad
sed d ex corr. || 10* imposuere || 11 ii || 17 sylla || 18* eius-
 modi (huiusmodi *G2*) || initium magne || 23* uas (aut vas *G2*) ||
 26 fuit || 27 sylla || 28* M. Tullio || 33 senatus (senati *G23*) ||
 35 consilii ||

35. 2 atuscis || 7 anim aduertebant || ciues || 15 maior
 illis || 21 ne quis deis ||

28 ORATIO C̄ CATONIS IN SENATV || 33 illis *prima littera in rasura* || 34* maleficia || 36* implores || 37 immortales ||

36. 1 *appello || 3 ita || 5 uultis || 13 haut || 14 penderatis || 18* cuiuscumque (cuiuscunque *G 1*) || 30* composite C. Caesar || 33 taetra ||

37. 3 addefendum || 5 si in tanto (sin in tanto *G 2*) || 7* P. Lentulo || 11 paulumodo || 14* res esset || 18* fecere || 27* impetus || 33 etiam num et dubitatis || 34 miseremini || 36 neista ||

38. 1 conuertat || 4 dis in mortalibus (dis immortalibus *G 1*) || 6 supplicis || 7* agendo || 8* consulendo || 9* implores || 11. A. Manlius || 13 inmoderate || 15* parricidis || 16 uero || 18 dis atque hominibus || 19 iterum patriae || 23* mehercule || 26* cum exercitu faucibus urguet alii (et alii *G 12*) || 27 in sinu sunt || 30 ego ita || 31 in sūma pericula || 32* iique || . T. uulturci (*ita G 1*; vulturci *G 2*) ||

41. 33 ORATIO CATILINAE || *Compertum ||

42. 2 *officit || 7* quo loco || 8 omnis || *intellegitis (intellegitis *G 1*) || 14 praelium || 16 dextris || 20 tegit || 21 impendet *ex corr.*, *videtur fuisse* impendit || 29 uoltis || 33 is || *maximum (maxumum *G 1*) || 36 aestumo || animus &as ||

43. 3 uirtute ||

52. 6 EPISTVLA SCIPIONIS AD MICIPSĀ || 7 gaudio *ex corr.*, *fuit* gaudio || 10 gratulor habes ||

22 ORATIO MICIPSAE AD IVGVRTHAM || 24 quam liberis || 28 onerauisti || 31 mortales || 32 quō mihi || 33 optestorque uti (obtestorque te uti *G 12*) || 37 thensauri *sed n erasa*) ||

53. 5 *imbecillum ||

55. 19 ORATIO ADERBALIS IN SENATV || 23* usui || 25 exercitus || 27* parentis mei || 34 maiorum meorum beneficia posse a uobis ||

56. 3 quod mihi || 4* usui || 9* petenda || 10* pati me nepotem Masinissae || 15 maiestatis PR. || 17* iis || 20 Suphacem et Carthagienses || 24 cum liberis regnique || 25 fe-

cisti id potissimum || 26* nunquam (nunquam *G 1*) || 27 uersabitur *ex corr.*, videtur fuisse uersabatur || 33* ex improviso || 34 scelere et superbia || 37* isdem ||

57. 3* coopertum || effecit & ubiuis || 4 regno meo || 10 sumus || 13 beneficis || *14 impias || 15* potissimum (potissim *G 1*) || 18 propinquus || 19 adfines || *propinquos (propinquus *G 2*) ceteros alium || 27 imperii || 30* appellem ||

58. 3 *dis || 7 transuorsos || 11 quoius || *impio || 14 inmortales || 17 graues || 22 set omnis (sed omnis *G 1*) || 23 praemunt || 27 auxilii || 31 neq. emori || 32 dedocere || 33 PC. subuenite *verbis* per uos per liberos atque parentis uostros per maiestatem populi Romani *omissis* ||

64. 30 EPISTVLA ADHERBALIS AD SENATV̄ || saepe uos || 34 mallit || 36 patris beneficia ||

65. 1 incertum est || 8 expuli || 12 Quid est relicum nisi *ura* uis commoueri || 14 scripsi || quaestus || 16 sum & Iugurthae || 18 erumnas || cruciatum || 20 me manibus || *impiis || 21 imperii ||

69. 6 ORATIO Ć. MEMMI. TR. PL. AD POPVLVM

R̄. || 8 pacientia || 10 quindecim *ita plene scriptum* || 12 inuiti || 14 exsurgitis || 20 — 21 estq. Neque || 23 opus est || 24 TIB. || 26* C. Gracchi et M. Fului || 28* sunt (sunt ii *G 2 cum huc referret quae in ed. I de vv. pag. 70. 7 notaverat*) ||

70. 1 penitet || 4 honores non praedas || *habeant (haberent *G 12*) || 5 — 6 uos in imperio || 7 ii || 8 *habet* sceleratissimi || *immani || 9 et idem || 13 itaq. ~ quam || 16 omnis idem || 18 fastio || 19 curam libertatis || 20 profectioe que || 25 ab *primitus omissum erat* || nonne || 30 uobis fecisse || 32 dediticius *sed ci ex corr.* || 33 contemnet || 34 sit *ex corr.* || 35* impunitas || potentes ||

71. 2 prouintiae || 11* perniciem || 14 alterna (aeterna *G 1*) || 19 nostris || 22* impunitum || 25 senatus || 28 uindicantur (*ita G 1, vindicatur G 2, vendicantur G 3*) || quid erit relicum (quid relicum *G 1, quod relicum G 3*) || *impune || 31 ciues || *32 ignoscendo || 34 beneficii memorem *ēē* quā maleficii || 37 haut || auxilii ||

106. 1 ORATIO $\tilde{C}$. MARI CONS. AD. $\widehat{PR}$. || $\overline{quir}$. ||
 *isdem || supplices || 5 quanto pluris est || 7 illa || 9 negotii ||
 simul aerario || 16 immem& || 19 quippe mea beneficia in
 rem $\widehat{p}$. procedunt (*ita G12*, nam bene — mea facta in rem
 publicam procedunt *G3*) || 23 omnes || 35 prosapiae multa-
 rum || 36 stipendii ||

107. 1 officii || 5 malorum || 8 *comparete || 14 obi-
 ciuntur (objiciuntur *G1*) || 16 — 17 ex matre Albini || 19 ma-
 luisse || 20 item || 23 *per haec (haec per *G12*) || illa ||
 29 faci-ciunt *in duorum versuum commissura* || *maiores || 33
 habent || 34 — 35 neque mala neque bona eorum ||

108. 7 *facundam (facundiam *G12*) || *compositam ||
 12 bene praedicent falsa || 15 *imposuistis || 16 paenitendum ||
 23 *composita || 28 ad || 30 *hiemem et aestatem || 35 molli-
 ciam || 36 suplicio || 37 alia ||

109. 3 omnes || 10 incultum || 12 praetii coquam ||
 *uillicum || 12 — 13 quaelibet mihi confiteri || 14 aliis $\widehat{sci}$
 uiris || 16 *diuitiarum esse || 20 conuiuis || 21 sudorem et alia ||
 23 non ita est || 24 turpissimi bonorum (*ita G1*; turpissimi
 bonorum *G3*) || 26 *officiunt || 28 mei mores || 31 animum
 hab&e || 33 *imperitiam || 34 sciens & mehercules ||

110. 3 aut in proelio (proelio *G1*) || 4 periculis || 6 diis ||
 9 *immortalis || 10 magis ut ||

122. 11 ORATIO $\widehat{L}$. SYLLAE AD REGEM BOC-
 CHVM. || laetitia nobis || 12 dii || 14 *commaculares || 17 a
 principio inopi || 20 *opportunior || 22 parentes habunde. ||
 24 utinam principio || 26 cepisses || 27 perpeusus esse. set
 (perpeusus esses *G3*) || 28 placuit || 30 ut || 31 *opportuna ||

127. 15 ORATIO REGIS BOCCHI AD. $\widehat{L}$. SYLLAM ||
 fore *ex corr.*, fuit eore || 17 SYLLa (Sulla *G1*) || 19 indigus ||
 21 praetium tuae amicitiae (amicitiae tuae *G1*) || 22 meum
 animum || carius est || 23 quidquam || 33 ultis (vultis *G13*) ||
 34 muluccham || 36 meque uosque ||

CATILINA

C A T I L I N A

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris **1**
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque
ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in **2**
5 animo et corpore sita est: animi imperio, corporis
servitio magis utimur; alterum nobis cum deis, alterum
cum beluis commune est. Quo mihi rectius videtur **3**
ingeni quam virium opibus gloriam quaerere, et, quo-
niam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam
10 nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum **4**
et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara
aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, **2(1.5)**
vine corporis an virtute animi res militaris magis
15 procederet. Nam et prius quam incipias consulto, **(6)**
et ubi consulueris mature facto opus est. Ita utrum- **(7)**
que per se indigens alterum alterius auxilii eget.
Igitur initio reges — nam in terris nomen imperi **(2)**
id primum fuit — divorsi pars ingenium, alii corpus
20 exercebant; etiamtum vita hominum sine cupiditate
agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero **2**
quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis nationes subigere, lubidi-
nem dominandi causam belli habere maxumam glo-
25 riam in maxumo imperio putare, tum demum peri-

culo atque negotiis conpertum est, in bello plurimum ingenium posse.

3 Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent; neque aliud alio 5
4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile eis artibus retinetur, quibus initio partum est; verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna 6
5 simul cum moribus inmutatur. Ita imperium semper 10
6 ad optimum quemque a minus bono transfertur.

7 Quae homines arant navigant aedificant virtuti omnia parent.

8 Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere; 15
9 quibus profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur.

3 (2.9) Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praecleari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit: 20
(3) pulchrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum scrip- 25
2 sere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis exaequanda sunt; dein quia plerique quae delicta reprehenderis malivolentia et invidia dicta putant, ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat aequo animo accipit, 30
3 supra ea veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere. Nam pro pudore, pro abstinencia pro virtute, audacia,

largitio avaritia vigeabant. Quae tametsi animus 4
 aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter
 tanta vitia inbecilla aetas, ambitione corrupta, tene-
 batur; ac me, cum ab reliquorum malis moribus 5
 dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae
 ceteros, fama atque invidia vexabat. Igitur ubi ani- 4
 mus ex multis miseriis atque periculis requievit, et
 mihi reliquam aetatem a re publica procul haben-
 dam decrevi, non fuit consilium socordia atque de-
 10 sidia bonum otium conterere, neque vero agrum co-
 lendo aut venando, servilibus officiis, intentum aeta-
 tem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio 2
 mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas
 populi Romani carptim, uti quaeque memoria digna
 15 videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe
 metu, partibus rei publicae animus liber erat. Igi- 3
 tur de Catilinae coniuratione, quam verissime potero,
 paucis absolvam; nam id facinus in primis ego me- 4
 morabile existumo sceleris atque periculi novitate.
 20 De cuius hominis moribus pauca prius explananda 5
 sunt, quam initium narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna 5
 vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque;
 huic ab adulescentia bella intestina, caedes rapinae, 2
 25 discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam
 exercuit. Corpus patiens inediae algoris vigiliae 3
 supra quam credibile est. Animus audax subdolan- 4
 varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator;
 alieni adpetens sui profusus, ardens in cupiditatibus;
 30 satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus animus 5
 immoderata incredibilia, nimis alta semper cupiebat.
 Hunc post dominationem Luci Sullae libido maxuma 6
 invaserat rei publicae capiundae, neque, id quibus
 modis adsequeretur dum sibi regnum pararet, quic-
 35 quam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in 7
 dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia
 scelerum, quae utraque eis artibus auxerat, quas

3 supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civi-
tatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala,
luxuria atque avaritia, vexabant.

9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus
civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis 5
instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem
publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paul-
latim inmutata ex pulcherruma atque optuma pes-
suma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

6 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque 10
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedi-
bus incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, gen-
us hominum agreste, sine legibus sine imperio,
2 liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia
convenere, dispari genere dissimili lingua, alius 15
alio more viventes, incredibile memoratu est quam
3 facile coaluerint. Sed postquam res eorum, civibus
morbis, agris aucta, satis prospera satisque pollens
videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, in-
4 vidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique 20
finitumi bello temptare; pauci ex amicis auxilio esse,
5 nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. At
Romani domi militiaeque intenti festinare parare;
alius alium hortari, hostibus obviam ire; libertatem,
patriam parentisque armis tegere. Post, ubi peri- 25
cula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia
portabant, magisque dandis quam accipiendis beni-
6 ficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen
imperi regium habebant; delecti, quibus corpus annis
infirmum, ingenium sapientia validum erat, rei publi- 30
cae consultabant; ei vel aetate vel curae similitudine
patres adpellabantur.

7 (7) Post, ubi regium imperium, quod initio conser-
vandae libertatis atque augendae rei publicae fuerat,
in superbiam dominationemque convortit, inmutato 35
more annua imperia binosque imperatores sibi fecere;
eo modo minime posse putabant per licentiam in-

solescere animum humanum. Sed ea tempestate (7)
 coepere se quisque extollere magis magisque inge-
 nium in promptu habere. Nam regibus boni quam 2
 mali suspectiores sunt, semperque eis aliena virtus
 5 formidolosa est. Sed civitas incredibile memoratu 3
 est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta
 cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, 4
 simul ac belli patiens erat, in castris per laborem
 usu militiam discebat, magisque in decoris armis et
 10 militaribus equis, quam in scortis atque conviviis
 lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos 5
 insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non
 armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat.
 Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: 6
 15 sese quisque hostem ferire murum ascendere, con-
 spici dum tale facinus faceret, properabat; eas divi-
 tias, eam bonam famam magnamque nobilitatem
 putabant; laudis avidi pecuniae liberales erant, glo-
 riam ingentem divitias honestas volebant. Memorare 7
 20 possem, quibus in locis maxumas hostium copias
 populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis
 natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
 nos ab incepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea 8
 25 res cunctas ex lubidine [magis] quam ex vero cele-
 brat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti 2
 ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum
 aliquanto minores tamen quam fama feruntur. Sed 3
 quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per
 30 terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis
 celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta 4
 habetur, quantum verbis potuere extollere praeclara
 ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
 quia prudentissimus quisque maxune negotiosus erat,
 35 ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus
 quisque facere quam dicere, sua ab aliis bene facta
 laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

9 Igitur domi militiaeque boni mores colebantur:
 concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonum-
 que apud eos non legibus magis quam natura vale-
 2 bat. Iurgia discordias simultates cum hostibus exer-
 cebant, cives cum civibus de virtute certabant; in 5
 suppliciiis deorum magnifici, domi parci, in amicis
 3 fideles erant: duabus eis artibus, audacia in bello,
 ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
 4 curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta
 haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est 10
 in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant,
 quique tardius, revocati, proelio excesserant, quam
 qui signa relinquere aut pulsati loco cedere ausi erant;
 5 in pace vero, quod beneficiis quam metu imperium
 agitabant et accepta iniuria ignoscere quam persequi 15
 malebant.

10 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit,
 reges magni bello domiti, nationes ferae et populi
 ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani
 ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant: 20
 2 saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labo-
 res pericula, dubias atque asperas res facile tolera-
 verant, eis otium divitiae, optanda aliis, oneri miseriae-
 3 que fuere. Igitur primum pecuniae, deinde imperi
 cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum 25
 4 fuere. Namque avaritia fidem probitatem ceterasque
 artis bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem,
 deos neglegere omnia venalia habere edocuit. Amb-
 5 bitio multos mortalis falsos fieri subegit: aliud clau-
 sum in pectore aliud in lingua promptum habere, 30
 amicitias inimicitiasque non ex re sed ex commodo
 aestumare, magis voltum quam ingenium bonum
 6 habere. Haec primo paullatim crescere, interdum
 vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia inva-
 sit, civitas inmutata, imperium ex iustissimo atque 35
 11 optumo crudele intolerandumque factum. Sed primo
 magis ambitio quam avaritia animos hominum exer-

cebat, quod tamen vitium propius virtutem erat:
 nam gloriam honorem imperium bonus [et] ignavus 2
 aequae sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic
 quia bonae artes desunt dolis atque fallaciis con-
 5 tendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo 3
 sapiens concupivit; ea quasi venenis malis inbuta
 corpus animumque virilem effeminat: semper in-
 finita insatiabilis est, neque copia neque inopia mi-
 nuitur. Sed postquam Lucius Sulla, armis recepta re 4
 10 publica, bonis initiis malos eventus habuit, rapere
 omnes trahere, domum alius alius agros cupere;
 neque modum neque modestiam victores habere,
 foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc 5
 accedebat, quod Lucius Sulla exercitum, quem in Asia
 15 ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem
 maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat,
 loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum
 animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus 6
 populi Romani amare potare; signa tabulas pictas
 20 vasa caelata mirari, ea privatim ac publice rapere,
 delubra spoliare: sacra profanaque omnia polluere.
 Igitur ei milites postquam victoriam adepti sunt nihil 7
 reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapien- 8
 tium animos fatigant; ne illi corruptis moribus vic-
 25 toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse 12
 coepere et eas gloria imperium potentia sequebatur,
 hebescere virtus: paupertas probro haberi, innocen-
 tia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis 2
 iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia in-
 30 vasere: rapere consumere, sua parvi pendere aliena
 cupere; pudorem pudicitiam, divina atque humana
 promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae 3
 pretium est, cum domos atque villas cognoveris in
 urbium modum exaedificatas, visere templa deorum,
 35 quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere.
 Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria 4
 decorabant, neque victis quicquam praeter iniuriae

5 licentiam eripiebant. At hi contra ignavissimi homi-
 nes per summum scelus omnia ea sociis adimere,
 quae fortissimi viri victores hostibus reliquerant:
 proinde quasi iniuriam facere id demum esset im-
 13 perio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis 5
 qui videre nemini credibilia sunt, a privatis con-
 2 pluribus subvorsos montis, maria constrata esse. Qui-
 bus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe
 quas honeste habere licebat abuti per turpitudinem
 3 procrabant. Sed libido stupri ganeae ceterique 10
 cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mu-
 lieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa
 terra marique omnia exquirere, dormire prius quam
 somni cupido esset; non famem aut sitim, neque
 frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia 15
 4 luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares
 5 opes defecerant, ad facinora incendebant; animus
 inbutus malis artibus haud facile lubricinibus carebat:
 eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui
 deditus erat. 20

14 In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id
 quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque
 facinorum circum se tanquam stipatorum catervas
 2 habebat. Nam quicumque inpudicus adulter, ganeo
 manu ventre, pene bona patria laceraverat, quique 25
 alienum aes grande conflaverat quo flagitium aut
 3 facinus redimeret; praeterea omnes undique parici-
 dae sacrilegi, convicti iudiciis aut pro factis iudi-
 cium timentes; ad hoc quos manus atque lingua
 periurio aut sanguine civili alebat: postremo omnes 30
 quos flagitium egestas, conscius animus exagitabat,
 4 ei Catilinae proximi familiaresque erant. Quod si quis
 etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat,
 cotidiano usu atque inlecebris facile par similisque
 5 ceteris efficiebatur. Sed maxime adulescentium fami- 35
 liaritates adpetebat; eorum animi molles et aetate
 6 fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti

cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta prae-
 bere, aliis canes atque equos mercari: postremo neque
 sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos
 obnoxios fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos ⁷
⁵ qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Cati-
 linae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse;
 sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id
 conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum ¹⁵
 adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat,
¹⁰ cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huius-
 ce modi contra ius fasque. Postremo captus amore ²
 Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil un-
 quam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
 timens privignum adulta aetate, pro certo creditur
¹⁵ necato filio vacuum domum scelestis nuptiis fecisse.
 Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse ³
 facinoris maturandi. Namque animus impurus, deis ⁴
 hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus
 sedari poterat: ita conscientia mentem excitam vas-
²⁰ tabat. Igitur colos exanguis, foedi oculi; citus modo, ⁵
 modo tardus incessus: prorsus in facie voltuque ve-
 cordia inerat. Sed iuventutem, quam ut supra dixi- ¹⁶
 mus inlexerat, multis modis mala facinora edocebat.
 Ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem ²
²⁵ fortunas pericula vilia habere, post, ubi eorum famam
 atque pudorem attriverat, maiora alia imperabat;
 si caussa peccandi in praesens minus suppetebat, ³
 nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugu-
 lare: scilicet ne per otium torpescerent manus aut
³⁰ animus, gratuito potius malus atque crudelis erat.
 Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod ⁴
 aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod
 plerique Sullani milites, largius suo usu, rapinarum
 et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant,
³⁵ opprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia ⁵
 nullus exercitus, Gnaeus Pompeius in extremis terris
 bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes,

senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, sed ea prorsus oportuna Catilinae.

- 17 Igitur circiter Kalendas Iunias, Lucio Caesare et Gaio Figulo consulibus, primo singulos adpellare: hortari alios, alios temptare; opes suas, inparatam 5 rem publicam, magna praemia coniurationis docere.
- 2 Vbi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum 3 audaciae inerat. Eo convenere senatorii ordinis Publius Lentulus Sura, Publius Autronius, Lucius Cas- 10 sius Longinus, Gaius Cethegus, Publius et Servius Sullae, Servi filii, Lucius Vargunteius, Quintus Annius, Marcus Porcius Leca, Lucius Bestia, Quintus 4 Curius; praeterea ex equestri ordine Marcus Fulvius Nobilior, Lucius Statilius, Publius Gabinus Capito, 15 Gaius Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut aliqua necessitudo. Ceterum iuventus ple- 20 raque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem 7 malebant. Fuere item ea tempestate qui crederent Marcum Licinium Crassum non ignarum eius con- 25 sili fuisse; quia Gnaeus Pompeius invisus ipsi magnam exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.
- 18 Sed antea item coniuravere pauci contra rem 30 publicam, in quibus Catilina fuit; de qua quam verissime potero dicam. Lucio Tullo et Manio Lepido consulibus Publius Autronius et Publius Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas 3 dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repe- 35 tendarum reus, prohibitus erat consulatum petere, 4 quod intra legitimos dies profiteri nequiverat. Erat

eodem tempore Gnaeus Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter 5
 5 Nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis Lucium Cottam et Lucium Torquatum consules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas 3
 10 Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum 7 non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset 8 pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret.
 15 Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam 19 quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Gnaeo Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam in- 2
 20 vitus dederat; quippe foedum hominem a re publica procul esse volebat; simul quia boni complures praesidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formidolosa erat. Sed is Piso in provincia ab 3
 25 equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia 4 eius iniusta superba crudelia barbaros nequivisse pati, alii autem equites illos, Gnaei Pompei veteres 5 fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, 6
 30 sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam 6 rem in medio relinquemus. De superiori coniuratione satis dictum.

Catilina, ubi eos, quos paullo ante memoravi, conve- 20
 35 nisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens univorsos adpellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiusce modi habuit:

2 'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent,
 nequiquam oportuna res cecidisset: spes magna,
 dominatio in manibus frustra fuissent; neque ego
 per ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis
 3 captarem. Sed quia multis et magnis tempestati- 5
 bus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus
 ausus est maxumum atque pulcherrumum facinus
 incipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona
 4 malaque esse intellexi: nam idem velle atque idem
 nolle, ea demum firma amicitia est. 10

5 Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea
 6 divorsi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus
 accenditur, cum considero, quae condicio vitae fu-
 tura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem.

7 Nam postquam res publica in paucorum potentium 15
 ius atque dicionem concessit, semper illis reges
 tetrarchae vectigales esse, populi nationes stipendia
 pendere; ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque
 ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia sine auctori-
 tate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret, for- 20
 8 midini essemus. Itaque omnis gratia potentia, honos
 divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis
 9 reliquere pericula repulsas, iudicia egestatem. Quae
 quo usque tandem patiemini, fortissimi viri? Nonne
 emori per virtutem praestat, quam vitam miseram 25
 atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio
 10 fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, pro
 deum atque hominum fidem, victoria in manu nobis
 est: viget aetas, animus valet; contra illis annis
 atque divitiis omnia consenuerunt. Tantummodo in- 30
 11 cepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor-
 talium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis
 divitias superare, quas profundant in extruendo mari
 et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam
 ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos 35
 continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum
 12 esse? Cum tabulas signa toreumata emunt, nova

diruunt alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, 13 foris aes alienum; mala res, spes multo asperior: 5 denique quid reliqui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini! En illa quam saepe 14 optastis libertas, praeterea divitiae, decus gloria in oculis sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res tempus, pericula egestas, belli spolia 15 magna magis quam oratio mea vos hortantur. Vel 16 imperatore vel milite me utemini, neque animus neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, 17 vobiscum una consul agam, nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis.

Postquam accepere ea homines, quibus mala 21 abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quietam movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, uti proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis peterent: quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium; magistratus sacerdotia, rapinas; alia omnia, quae bellum atque libido victorum fert. Praeterea 3 esse in Hispania citeriori Pisonem, in Mauretania cum exercitu Publium Sittium Nucerinum consili sui participes; petere consulatum Gaium Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se consulem initium agendi facturum. Ad hoc male 4 dictis increpat omnes bonos, suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis alium cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat: postquam omnium animos alacris videt, cohortatus 5 ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit. Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilinam oratione 22 habita cum ad iusiurandum popularis sceleris sui

- adigeret, humani corporis sanguinem vino permix-
 2 tum in pateris circumtulisse; inde cum post exe-
 crationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus
 sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, at-
 que eo [dictitare] fecisse, quo inter se magis fidi forent 5
 3 alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec
 et multa praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis
 invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atro-
 citate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis
 4 ea res pro magnitudine parum conperta est. 10
- 23 Sed in ea coniuratione fuit Quintus Curius, natus
 haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coper-
 tus, quem censores senatu probri gratia moverant.
 2 Huic homini non minor vanitas inerat, quam audacia;
 neque reticere quae audierat, neque suamet ipse 15
 scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere
 3 quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, mu-
 liere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus
 gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, re-
 pente glorians maria montisque polliceri coepit, mi- 20
 nari interdum ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo
 4 ferocius agitare quam solitus erat. At Fulvia, in-
 solentiae Curi caussa cognita, tale periculum rei
 publicae haud occultum habuit, sed sublato auctore
 de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat 25
 conpluribus narravit.
- 5 Ea res in primis studia hominum accendit ad
 6 consulatum mandandum Marco Tullio Ciceroni. Nam-
 que antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et
 quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis 30
 egregius homo novus adeptus foret. Sed ubi peri-
 culum advenit, invidia atque superbia post fuere.
- 24 Igitur comitiis habitis consules declarantur Marcus
 2 Tullius et Gaius Antonius. Quod factum primo po-
 pularis coniurationis concusserat; neque tamen Cati- 35
 lineae furor minuebatur, sed in dies plura agitare:
 arma per Italiam locis oportunis parare, pecuniam

sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cuius-³ que generis homines ascivisse sibi dicitur, mulieres⁵ etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post, ubi aetas tantummodo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat⁴ posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere,¹⁰ viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

Sed in eis erat Sempronia, quae multa saepe²⁵ virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psal-¹⁵ lere saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile discerneres; lubidine sic accensa, ut saepius peteret²⁰ viros quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haud absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli²⁵ vel procaci: prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in²⁶ proximum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usu-³⁰ rum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad² cavendum dolus aut astutiae deerant: namque a³ principio consulatus sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Quintus Curius, de quo paullo ante³⁵ memoravi, consilia Catilinae sibi proderet; ad hoc⁴ collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se

praesidia amicorum atque clientium occulte habebat.

5 Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitiō neque insidiae [quas consuli in Campo fecerat] prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temp- 5 taverat aspera foedaque evenerant.

27 Igitur Gaium Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum, Gaium Iulium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique oportunum sibi 10 fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: consuli insidias tendere parare incendia, oportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent; dies noctisque festinare vigilare, neque 15 insomniis neque labore fatigari. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione 20 magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

(29) 28 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo per- motus, quod neque urbem ab insidiis privato con- 25 silio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus aut quo consilio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert, iam antea vulgi rumo- 2 ribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam con- 30 sules, nequid res publica detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; 35 aliter sine populi iussu nullius eartum rerum consuli ius est. Post paucos dies Lucius Saenius sena-

(30) 29

tor in senatu litteras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, Gaium Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Quintus Marcius Rex Faesulas, Quintus Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utrique ad urbem imperatores erant, inpediti ne triumpharent calumnia paucorum [quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat] —; sed praetores Quintus Pompeius Rufus Capuam, Quintus Metellus Celer in agrum Picenum, eisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur, eisque minores magistratus praeessent. Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis facies erat, ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere neque pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor insolitus incesserat, adfictare sese, manus supplices ad caelum tendere, miserari parvos liberos; rogare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus erat ab Lucio Paullo. Postremo, ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte

- coniurationis principes convocat penes Marcum Porcium Lecam, ibique multa de ignavia eorum questus docet, se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca oportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum obficere. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, Gaius Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo Lucius Vargunteius senator constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de improviso domui suae inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.
- 31.5)31** Postero die dissimulandi caussa Catilina, aut sui expurgandi sicubi iurgio lacesitus foret, in senatum venit. Tum Marcus Tullius consul sive praesentiam eius timens sive ira commotus orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu voce supplicii postulare a patribus coepit, nequid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent, sibi, patricio homini cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in populum Romanum essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret Marcus Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille furibundus 'Quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praiceps agor, incendium meum ruina restinguam.'
- 32** Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli

procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur [multa] ante capere quae bello usu forent, nocte intempesta
 5 cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed 2
 Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese
 10 propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum.

Dum haec Romae geruntur, Gaius Manlius ex 33
 suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce modi: 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse,
 15 neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui, miseri egentes, violentia atque crudelitate faeneratorum plerique patria, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus; neque nostrum cuiquam licuit more maiorum
 20 lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vestrum, miserti plebis Romanae, 2
 decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni,
 25 volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est; saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per-3
 mota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias peti-4
 mus, quarum rerum causa bella atque certamina
 30 omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque sena-5
 tum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut
 35 quaeramus, quonam modo maxime ulti sanguinem nostrum pereamus.'

Ad haec Quintus Marcius respondet: Siquid 34

ab senatu petere velint, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit.

5

2 At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique litteras mittit: se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris con- 10 sciuss esset, sed uti res publica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe divorsas litteras Quintus Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum 35 exemplum infra scriptum est. 'Lucius Catilina Quinto 15 Catulo. Egregia tua fides, re cognita, grata mihi, in magnis meis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam me dius Fidius 20 veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ex possessio- 25 nibus solvere possem, cum vel alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum esse sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu 30 spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuntiatum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam [tibi] commendo tuaeque fidei trado; eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.'

35

36 Sed ipse paucos dies commoratus apud Gaium Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicini-

tatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus 2 Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis; praeterea decernit, uti consules dilectum 3 habeant: Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

10 Ea tempestate mihi imperium populi Romani 4 multo maxume miserabile visum est; cui cum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque rem- 15 que publicam obstinatis animis perditum irent. Nam- 5 que duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium disceserat: tanta vis morbi uti tabes plerosque civium 20 animos invaserat. Neque solum illis aliena mens 37 erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam 2.3 semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident malos extollunt, vetera odere nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea 4 vero praeceps erat multis de caussis. Primum om- 5 nium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant, item alii per dedecora patrimonii amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluxerant. Dein multi memores Sullanae victoriae, quod ex 6 35 gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia

7 sperabat; praeterea iuventus, quae in agris manuum
 mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis
 largitionibus excita urbanum otium ingrato labori
 praetulerat. Eos atque alios omnis malum publicum
 8 alebat: quo minus mirandum est, homines egentis, 5
 malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac
 9 sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae
 parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis in-
 minutum erat, haud sane alio animo belli eventum
 10 expectabant; ad hoc quicumque aliarum atque sena- 10
 ti partium erant conturbari rem publicam quam
 11 minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos
 38 post annos in civitatem revorterat. Nam postquam
 Gnaeo Pompeio et Marco Crasso consulibus tribu-
 nicia potestas restituta est, homines adulescentes 15
 summam potestatem nacti, quibus aetas animusque
 ferox erat, coepere senatum criminando plebem exa-
 gitare, dein largiundo atque pollicitando magis in-
 2 cendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos
 summa ope nitebatur pleraque nobilitas senati specie 20
 3 pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum
 absolvam, per illa tempora quicumque rem publicam
 agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura
 defenderent, pars quo senati auctoritas maxuma foret,
 bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia 25
 certabant. Neque illis modestia neque modus con-
 tentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.
 39 Sed postquam Gnaeus Pompeius ad bellum mari-
 tumum atque Mithridaticum missus est, plebis opes
 2 inminutae, paucorum potentia crevit. Ei magistra- 30
 tus provincias aliaque omnia tenere; ipsi, innoxii
 florentes, sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis
 terrere, quo plebem in magistratu placidius trac-
 3 tarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi spes
 oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit. 35
 4 Quod si primo proelio Catilina superior aut aequa
 manu discessisset, profecto magna clades atque cala-

mitas rem publicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra 5
 5 coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in eis erat Aulus Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit.

Eisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Cati- 6
 lina praeceperat, quoscunque moribus aut fortuna
 10 novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usu foret. Igitur Publio Vmbreno cuidam negotium dat, uti 40
 legatos Allobrogum requirat eosque, si possit, in-
 15 pellat ad societatem belli, existumans, publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Vmbrenus, quod in Gallia 2
 negotiatus erat, plerisque principibus civitatum notus
 20 erat atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Post- 3
 quam illos videt queri de avaritia magistratum, 3
 25 accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem expectare: 'At ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.' Haec ubi 4
 dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Vmbre-
 30 num orare, ut sui misereretur: nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum Decumi Bruti perducit, quod 5
 foro propinqua erat neque aliena consili propter
 35 Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas 6
 sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit,

- nominat socios, praeterea multos cuiusque generis
 innoxios, quo legatis animus amplior esset; deinde
 41 eos pollicitos operam suam domum dimittit. Sed
 Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili
 2 caperent. In altera parte erat aes alienum, studium 5
 belli, magna merces in spe victoriae; at in altera
 maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa
 3 praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit for-
 4 tuna rei publicae. Itaque Quinto Fabio Sangae,
 cuius patrociniū civitas plurimum utebatur, rem om- 10
 5 nem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam
 consilio cognito, legatis praecipit, ut studium con-
 iurationis vehementer simulent, ceteros adeant bene
 polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime
 manifestos habeant. 15
- 42 Eisdem fere temporibus in Gallia citeriori atque
 ulteriori, item in agro Piceno Bruttio Apulia mo-
 2 tus erat. Namque illi, quos ante Catilina dimiserat,
 inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul
 agebant; nocturnis consiliis, armorum atque telorum 20
 portationibus, festinando, agitando omnia plus timoris
 3 quam periculi effecerant. Ex eo numero conpluris
 Quintus Metellus Celer praetor ex senati consulto,
 caussa cognita, in vincula coniecerat; item in cite-
 riori Gallia Gaius Murena, qui ei provinciae legatus 25
 praeerat.
- 43 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes
 coniurationis erant, paratis ut videbantur magnis
 copiis, constituerant, uti, cum Catilina in agrum
 Faesulanum cum exercitu venisset, Lucius Bestia 30
 tribunus plebis contione habita quereretur de actio-
 nibus Ciceronis bellique gravissimi invidiam optumo
 consuli inponeret; eo signo proxima nocte cetera
 multitudo coniurationis suum quisque negotium exe-
 2 queretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Sta- 35
 tilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim
 simul oportuna loca urbis incenderent, quo tumultu

facilior aditus ad consulem ceterosque quibus insidiae parabantur fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius item alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentis interficerent; simul, caede et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper 3 querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas oportunitatis corrumpere; 0 facta, non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu 4 promptus erat: maximum bonum in celeritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabi- 44
5 nium ceteros conveniunt; ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspi- 2
cantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. 20
Lentulus cum eis Titum Volturcium quendam Croto- 3
niensem mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Catilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad 4
25 Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est:

‘Qui sim, ex eo quem ad te misi cognosces. 5
Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse; consideres, quid tuae rationes postulent, auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.’
30 Ad hoc mandata verbis dat: Cum ab senatu hostis 6
iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? In urbe parata esse, quae iusserit: ne cunctetur ipse propius accedere.

His rebus ita actis, constituta nocte qua pro- 45
35 ficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus Lucio Valerio Flacco et Gaio Pomptino praetoribus imperat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comi-

tatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant 2 [permittit]. Illi, homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere et simul utrimque clamor exortus est, Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus 3 se tradunt; Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit, deinde, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum obtestatus quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus dedit.

46 Quibus rebus confectis, omnia propere per nuntios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere: nam [laetabatur intelligens] coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse; porro autem [anxius erat dubitans], in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus [esset]; poenam illorum sibi oneri, impunitatem 3 perdundae rei publicae fore [credebat]. Igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum, Statilium Gabinium, item Caeparium quendam Tarracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt; Caeparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens [in senatum] perducit, reliquos cum custodibus in aedem Concordiae [venire 6 iubet]: eo senatum advocat, magnaue frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introduci, Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post, ubi fide publica dicere iussus est, omnia uti gesta erant aperit: [docetque] se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium

ascitum, nihil amplius scire quam legatos; tantummodo audire solitum ex Gabinio, Publium Autronium, Servium Sullam, Lucium Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli 2

5 fatentur ac Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso 10 Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius 3 omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato magistratu Lentulus itemque ceteri in liberis 15 eustodiis habeantur. Itaque Lentulus Publio Lentulo 4 Spintheri, qui tum aedilis erat, Cethegus Quinto Cornificio, Statilius Gaio Caesari, Gabinius Marco Crasso, Caeparius — nam is paullo ante ex fuga retractus erat — Gnaeo Terentio senatori traduntur.

20 Interea plebes [coniuratione patefacta], quae primo 48 cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat: namque alia belli facinora 2 25 praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxime calamitosum [putabat], quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam Lucius Tarquinius ad 3 30 senatum adductus, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is, cum se diceret 4 indicaturum de coniuratione si fides publica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis incendiis de caede 35 bonorum, de itinere hostium senatum docet; praeterea se missum a Marco Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex con-

iuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret
 ad urbem accedere, quo et ceterorum animos refi-
 5 ceret et illi facilius periculo eriperentur. Sed ubi
 Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem,
 maxumis divitiis summa potentia, alii rem incredibili- 5
 lem rati, pars, tametsi verum existumabant, tamen
 quia in tali tempore tanta vis hominis [magis] leniunda
 quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex ne-
 gotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum
 6 esse, deque ea re postulant uti referatur. Itaque 10
 consulente Cicerone frequens senatus decernit: Tar-
 quini indicium falsum videri, eumque in vinculis
 retinendum, neque amplius potestatem faciundam,
 nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset
 7 mentitus. Erant eo tempore qui existumarent, in- 15
 dicium illud a Publio Autronio machinatum, quo
 facilius adpellato Crasso per societatem periculi reli-
 8 quos illius potentia tegeret; alii Tarquinium a Cice-
 rone inmissum aiebant, ne Crassus more suo sus-
 cepto malorum patrocinio rem publicam conturbaret; 20
 9 ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tan-
 tam illam contumeliam sibi ab Cicerone inpositam.
 49 Sed eisdem temporibus Quintus Catulus et Gaius
 Piso [neque precibus] neque gratia neque pretio
 Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges 25
 aut alium indicem Gaius Caesar falso nominaretur.
 2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant, Piso
 oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum prop-
 ter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum, Catulus
 ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema 30
 aetate, maxumis honoribus usus, ab 'adulescentulo'
 3 Caesare victus discesserat. Res autem opportuna
 videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, pu-
 blice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat.
 4 Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere ne- 35
 queunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo,
 quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dice-

rent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo, uti nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi mobilitate impulsus, quo studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rem publicam vexare soliti erant. Cethegus item per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, ut grege facto cum telis ad sese irrumperent.

Consul ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis uti res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paullo ante frequens senatus iudicaverat contra rem publicam fecisse. Tum Decimus Iunius Silanus, primus sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat, de eis, qui in custodiis tenebantur, praeterea de Lucio Cassio Publico Furio, Publico Umbreno Quinto Annio si deprehensi forent, supplicium sumundum decreverat; isque postea permotus oratione Gaii Caesaris pedibus in sententiam Tiberi Neronis iturum se dixerat, quod de ea re praesidiis additis referendum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum est rogatus sententiam a consule, huiusce modi verba locutus est:

‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet ubi illa obficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usu paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil

4 valet. Magna mihi copia est memorandi, patres
 conscripti, quae reges atque populi ira aut miseri-
 cordia impulsī male consuluerunt; sed ea malo dicere,
 quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte
 5 atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum 5
 rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas magna atque
 magnifica, quae populi Romani opibus creverat, in-
 fida et advorsa nobis fuit; sed postquam bello
 confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri,
 nequis divitiarum magis, quam iniuriae caussa bel- 10
 6 lum inceptum diceret, inpunitos eos dimiserunt. Item
 bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses
 et in pace et per inducias multa nefaria facinora
 fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere:
 magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure 15
 7 fieri posset quaerebant. Hoc item vobis providen-
 dum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat
 Publi Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dig-
 nitas, neve magis irae vestrae quam famae consu-
 8 latis. Nam si digna poena pro factis eorum reperi- 20
 tur, novum consilium adprobo; sin magnitudo sceleris
 omnium ingenia exuperat, eis utendum censeo, quae
 legibus comparata sunt.

9 Plerique eorum, qui ante me sententiam dixerunt,
 compositae atque magnifice casum rei publicae mise- 25
 rati sunt; quae belli saevitia esset, quae victis ac-
 ciderent, enumeravere: rapi virgines pueros, divelli
 liberos a parentum complexu, matres familiarum
 pati quae victoribus collubuissent; fana atque domos
 spoliari, caedem incendia fieri, postremo armis cada- 30
 10 veribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed,
 per Deos immortalis! quo illa oratio pertinuit? An,
 uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem
 res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio
 11 accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium 35
 iniuriae suae parvae videntur; multi eas gravius
 12 aequo habuere. Sed alia aliis licentia est, patres

conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, siquid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti
 5 mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma 13
 licentia est: neque studere neque odisse, sed minime irasci decet; quae apud alios iracundia dicitur, ea 14
 in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equi- 15
 dem ego sic existumo, patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paullo severior fuit.

Decumum Silanum, virum fortem atque strenuum, 16
 15 certo scio quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque modestiam viri cognovi; verum sententia eius mihi non crudelis — quid enim 17
 in talis homines crudele fieri potest? — sed aliena
 20 a re publica nostra videtur. Nam profecto aut metus 18
 aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore super- 19
 vacaneum est disserere, cum praesertim diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia in armis sint.
 25 De poena possum equidem dicere, id quod res habet, 20
 in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis! quam ob rem in sen- 21
 30 tentia non addidisti, uti prius in eos verberibus animadvorteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliae 22
 leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exilium permitti iubent. An, quia gravius est 23
 verberari quam necari? Quid autem acerbum aut
 35 nimis grave est in homines tanti facinoris convictos?
 Sin, quia levius est: qui convenit in minori negotio 24
 legem timere, cum eam in maiori neglexeris?

25 At enim quis reprehendet quod in paricidas rei
 publicae decretum erit? Tempus dies, fortuna, cuius
 26 libido gentibus moderatur. Illis merito accidet, quid-
 quid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid
 27 in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla
 ex [rebus] bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ig-
 naros eius aut minus bonos pervenit, novum illud
 exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non
 28 idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Athenien-
 sibus triginta viros inposuere, qui rem publicam
 29 eorum tractarent. Ei primo coepere pessimum quem-
 que et omnibus invisum indemnatum necare: ea
 30 populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi
 paullatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubi-
 31 dinose interficere, ceteros metu terrere: ita civitas
 servitute oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
 32 Nostra memoria victor Sulla, cum Damasippum et
 alios eius modi, qui malo rei publicae creverant,
 iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? ho-
 mines scelestos et factiosos, qui seditionibus rem
 20 publicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed
 33 ea res magnae initium cladis fuit. Nam ut quisque
 domum aut villam, postremo vas aut vestimentum
 alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in pro-
 34 scriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi
 mors laetitiae fuerat, paullo post ipsi trahebantur,
 neque prius finis iugulandi fuit quam Sulla omnis
 35 suos divitiis explevit. Atque haec ego non in Marco
 Tullio neque his temporibus vereor; sed in magna
 36 civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio
 tempore, alio consule, cui item exercitus in manu
 sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo
 per senati decretum consul gladium eduxerit, quis
 illi finem statuet, aut quis moderabitur?
 37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili
 neque audaciae umquam eguere, neque illis superbia ob-
 stabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant,

imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, 38
 insignia magistratum a Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exequ-
 5 bantur; imitari quam invidere bonis malebant. Sed 39
 eodem illo tempore Graeciae morem imitati verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res publica 40
 adolevit et multitudine civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere,
 10 tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis permissum est. Ego hanc 41
 causam, patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto 42
 15 virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus.

Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Cati- 43
 linae? Minume; sed ita censeo: publicandas eorum
 20 pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent; nequis de eis postea ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.

25 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo 52
 alius alii varie adsentiebantur; at Marcus Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusce modi orationem habuit: 'Longe alia mihi mens est, patres conscripti, cum 2
 res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum ipse mecum reputo. Illi mihi dis- 3
 30 seruisse videntur de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera malificia 4
 35 tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inproles: capta urbe nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immor- 5

talis! vos ego adpello, qui semper domos villas,
 signa tabulas vostras pluris quam rem publicam
 fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt quae am-
 plexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium
 praebere vultis, expergiscimini aliquando et capes- 5
 6 site rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque
 de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in
 7 dubio est. Saepenumero, patres conscripti, multa
 verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque
 avaritia nostrorum civium questus sum, multosque 10
 8 mortalis ea caussa advorsos habeo; qui mihi atque
 animo meo nullius unquam delicti gratiam fecissem,
 haud facile alterius lubidini male facta condonabam.
 9 Sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res
 publica firma erat: opulentia negligentiam tolerabat. 15
 10 Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus
 vivamus, neque quantum aut quam magnificum im-
 perium populi Romani sit, sed haec cuiuscumque
 modi videntur, nostra, an nobiscum una hostium
 futura sint. 20

11 Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericor-
 diam nominat. Iam pridem equidem nos vera voca-
 bula rerum amisimus; quia bona aliena largiri libe-
 ralitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur,
 12 eo res publica in extremo sita est. Sint sane, quo- 25
 niam ita se mores habent, liberales ex sociorum
 fortunis, sint misericordes in furibus aerari: ne illi
 sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceles-
 13 tis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et
 composite Gaius Caesar paullo ante in hoc ordine 30
 de vita et morte disseruit, credo falsa existumans
 ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere malos
 14 a bonis loca tetra inculta, foeda atque formidolosa
 habere. Itaque censuit pecunias eorum publicandas,
 ipsos per municipia in custodiis habendos, videlicet 35
 timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus con-
 iurationis aut a multitudine conducta per vim eri-

piantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo 15
 in urbe, et non per totam Italiam sint, aut non ibi
 plus possit audacia, ubi ad defendendum opes mino-
 res sunt. Quare vanum equidem hoc consilium est, 16
 5 si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium
 metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque
 vobis timere: quare cum de Publio Lentulo ceteris-17
 que statuetis, pro certo habetote, vos simul de exer-
 citu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere.
 10 Quanto vos intentius ea agetis, tanto illis animus 18
 infirmior erit; si paullulum modo vos languere vide-
 rint, iam omnes feroces aderunt.

Nolite existumare, maiores nostros armis rem 19
 publicam ex parva magnam fecisse. Si ita [res] esset, 20
 15 multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe
 sociorum atque civium, praeterea armorum atque
 equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia 21
 fuere quae illos magnos fecerunt, quae nobis nullā
 sunt: domi industria, foris iustum imperium; animus
 20 in consulendo liber, neque delicto neque lubidini
 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque ava- 22
 ritiam, publice egestatem privatim opulentiam; lau-
 damus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et
 malos discrimen nullum, omnia virtutis praemia am-
 bitio possidet. Neque mirum: ubi vos separatim 23
 25 sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus,
 hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
 fiat in vacuam rem publicam.

Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi 24
 30 cives patriam incendere, [Gallorum gentem infestis-
 sumam nomini Romano ad bellum accersunt, dux
 hostium cum exercitu supra caput est: vos cuncta- 25
 mini etiamnum [et dubitatis], quid intra moenia
 deprensus hostibus faciatis? Misereamini censeo — 26
 35 deliquere homines adulescentuli per ambitionem —
 atque etiam armatos dimittatis: ne ista vobis man- 27
 suetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in

- 28 miseriam convortat. Scilicet res ipsa aspera est,
sed vos non timetis eam. Immo vero maxime; sed
inertia et mollitia animi alius alium expectantes
cunctamini, videlicet deis immortalibus confisi, qui
hanc rem publicam saepe in maxumis periculis ser- 5
29 vavere. Non votis neque suppliciis muliebribus
auxilia deorum parantur: vigilando, agundo, bene
consulundo prospere omnia cedunt; ubi socordiae
te atque ignaviae tradideris, nequiquam deos in-
30 plores: irati infestique sunt. Apud maiores nostros 10
Aulus Manlius Torquatus bello Gallico filium suum,
31 quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari
iussit, atque ille egregius adulescens immoderatae
fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis
paricidis quid statuatis cunctamini? Videlicet 15
32 cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum parcite
dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae,
33 si deis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite
Cethegi adulescentiae, nisi iterum [iam] patriae
34 bellum fecit. Nam quid ego de Statilio Gabinio 20
Caepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi
fuisset, non ea consilia de re publica habuissent.
35 Postremo, patres conscripti, si me Hercules peccato
locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam
verba contemnitis; sed undique circumventi 25
sumus. Catilina cum exercitu in faucibus Etruriae
agit, alii intra moenia atque in senatu sunt hostes;
neque parari neque consuli quicquam occulte potest:
quo magis properandum est.
- 36 Quare ita [ego] censeo: cum nefario consilio sce- 30
leratorum civium res publica in maxuma pericula
venerit, eique indicio Titi Volturci et legatorum Allobrogum
convicti confessique sint, caedem incendia, aliaque se
foeda atque crudelia facinora in civis patriamque
paravisse, de confessis, sicuti de mani- 35
festis rerum capitalium, more maiorum supplicium
sumundum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes item- **53**
 que senati magna pars sententiam eius laudant, vir-
 tutem animi ad caelum ferunt; alii alios increpantes
 timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur:
 5 senati decretum fit sicuti ille censuerat.

Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae 2
 populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra
 praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae
 res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, 3
 10 saepenumero parva manu cum magnis legionibus
 hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella
 gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae
 violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli
 Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitantia 4
 15 constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta
 patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, mul-
 titudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu 5
 atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica
 magnitudine sua imperatorum atque magistratum
 20 vitia sustentabat, ac, sicuti effeta parentum, multis
 tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute
 magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, di- 6
 vorsis moribus fuere viri duo, Marcus Cato et Gaius
 Caesar; quos quoniam res obtulerat, silentio prae-
 25 terire non fuit consilium, quin utriusque naturam et
 mores, quantum ingenio possem, aperirem. Igitur **54**
 eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere; mag-
 nitude animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar 2
 beneficiis atque munificentia magnus habebatur, in-
 30 tegritate vitae Cato; ille mansuetudine et misericor-
 dia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat.
 Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil 3
 largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris
 perfugium erat, in altero malis perniciēs; illius faci-
 35 litas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar 4
 in animum induxerat laborare vigilare; negotiis
 amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare,

quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus eni-
 5 tescere posset. At Catoni studium modestiae decoris, sed maxume severitatis erat: non divitiis cum divite neque factione cum factioso, sed cum strenuo 5 virtute, cum modesto pudore cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo illum magis sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis senten- 10
 tiam discessit, consul, optumum factu ratus noctem quae instabat ante capere nequid eo spatio novaretur, triumviros quae supplicium postulabat parare iubet;
 2 ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem de-
 3 ducit; idem fit ceteris per praetores. Est in carcere 15
 locus, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi
 4 depressus. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus iuncta, sed in-
 cultu tenebris odore foeda atque terribilis eius facies 20
 5 est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat,
 6 laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui consulare imperium
 Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exi- 25
 tium vitae invenit. De Cethego Statilio, Gabinio Caepario eodem modo supplicium sumptum est.

56 Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum con- 30
 2 plet; deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum
 3 initio non amplius duobus milibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus 35
 armis instructa; ceteri, ut quemque casus arma- verat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis por-

tabant. Sed postquam Antonius cum exercitu ad-
 ventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad
 urbem modo in Galliam vorsus castra movere, hosti-
 bus occasionem pugnandi non dare. Sperabat pro-
 5 pe diem magnas copias sese habiturum, si Romae
 socii incepta patravissent; interea servitia repudiabat,
 5 cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant,
 opibus coniurationis fretus, simul alienum suis ratio-
 nibus existumans, videri caussam civium cum servis
 10 fugitivis communicavisse. Sed postquam in castra 57
 nuntius pervenit, Romae coniurationem patefactam,
 de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra memo-
 ravi supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
 spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat,
 15 dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos mag-
 nis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo
 consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Gal-
 liam [Transalpinam]. At Quintus Metellus Celer cum
 tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex
 20 difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra
 diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex 3
 perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis
 radicibus montium consedit, qua illi descensus erat
 in Galliam properanti. Neque tamen Antonius pro-
 25 cul aberat, utpote qui magno exercitu locis aequio-
 ribus expeditus in fuga sequeretur. Sed Catilina 5
 postquam videt montibus atque copiis hostium sese
 clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque
 praesidi ullam spem, optimum factu ratus in tali
 30 re fortunam belli temptare statuit cum Antonio quam
 primum configere. Itaque contione advocata huius- 6
 ce modi orationem habuit:

'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem 58
 non addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem
 35 ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta 2
 cuiusque animo audacia natura aut moribus inest,
 tanta in bello patere solet; quem neque gloria neque

pericula excitant, nequiquam hortere: timor animi
 3 auribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem,
 advocavi, simul uti caussam mei consili aperirem.
 4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Len-
 tuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque 5
 modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam
 5 proficisci nequiverim. Nunc vero quo [in] loco res no-
 6 strae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus
 hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia obstant;
 diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, 10
 7 frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet; quo-
 8 cumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Qua
 propter vos moneo, uti forti atque parato animo
 sitis et cum proelium inibitis memineritis, vos
 divitias decus gloriam, praeterea libertatem atque 15
 9 patriam in dexteris vestris portare. Si vincimus,
 omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, muni-
 10 cipia atque coloniae patebunt; sin metu cesserimus,
 eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus
 11 quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, 20
 milites, non eadem nobis et illis necessitudo inpen-
 det: nos pro patria pro libertate pro vita certamus;
 illis supervacaneum est pugnare pro potentia pau-
 12 corum. Quo audacius adgredimini, memores pris-
 13 tinae virtutis. Licuit vobis cum summa turpitudine 25
 in exilio aetatem agere; potuistis nonnulli Romae,
 14 amissis bonis, alienas opes expectare: quia illa foeda
 atque intoleranda viris videbantur, haec sequi de-
 15 crevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus
 16 est; nemo nisi victor pace bellum mutavit: nam in 30
 fuga salutem sperare, cum arma, quibus corpus te-
 gitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est;
 17 semper in proelio eis maximum est periculum qui
 18 maxume timent, audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 35
 19 aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas
 virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae

etiam timidos fortis facit. Nam multitudo hostium 20
ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci.
Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete ne 21
inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pe-
5 cora trucidemini, quam virorum more pugnantes cruen-
tam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.'

Haec ubi dixit, paullulum commoratus signa 59
canere iubet atque instructos ordines in locum aecum
deducit. Dein, remotis omnium equis quo militibus
10 exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes
exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam, uti 2
planities erat inter sinistros montis et ab dextera
rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit; reli-
quarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis 3
15 centurionis omnis lectos et evocatos, praeterea ex
gregariis militibus optimum quemque armatum in pri-
mam aciem subducit. Gaium Manlium in dextera, Faesu-
lanum quendam in sinistra parte curare iubet; ipse cum
libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello
20 Cimbrico Gaius Marius in exercitu habuisse dicebatur.

At ex altera parte Gaius Antonius, pedibus aeger, 4
quod proelio adesse nequibat, Marco Petreio legato
exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tu- 5
multi caussa conscripserat, in fronte, post eas ceterum
25 exercitum in subsidiis locat; ipse equo circumiens unum-
quemque nominans adpellat hortatur rogat, ut memi-
nerint, se contra latrones inermis, pro patria pro liberis,
pro aris atque focus suis certare. Homo militaris, quod 6
30 legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat:
ea commemorando militum animos accendebat.

Sed ubi omnibus [rebus] exploratis Petreius tuba 60
signum dat, cohortis paullatim incedere iubet, idem
35 facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, 2
unde a ferentariis proelium committi posset, maximo
clamore cum infestis signis concurrunt; pila omit-

3 tunt, gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis
 memores, cominus acriter instare, illi haud timidi
 4 resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum
 expeditis in prima acie versari, laborantibus suc-
 currere, integros pro sauciis accersere, omnia pro- 5
 videre; multum ipse pugnare, saepe hostem ferire:
 strenui militis et boni imperatoris officia simul exe-
 5 quebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac
 ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam
 in medios hostis inducit eosque perturbatos atque 10
 alios alibi resistentis interficit; deinde utrimque ex
 6 lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus
 7 in primis pugnantes cadunt: Catilina postquam fusas
 copias seque cum paucis relictum videt, minor ge-
 neris atque pristinae suae dignitatis in confertissu- 15
 mos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61 Sed confecto proelio, tum vero cerneret, quanta
 audacia quantaque vis animi fuisset in exercitu Cati-
 2 linae. Nam fere, quem quisque vivus pugnando locum
 3 ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci 20
 autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paullo
 divorsius, sed omnes tamen advorsis vulneribus con-
 4 ciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium
 cadavera repertus est, paullulum etiam spirans fero-
 ciamque animi, quam habuerat vivus, in voltu reti- 25
 5 nens. Postremo ex omni copia neque in proelio
 neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est:
 6 ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant.
 7 Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut
 incruentam victoriam adeptus erat; nam strenuissu- 30
 mus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter
 8 vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris
 visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes
 hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut
 cognatum repperiebant; fuere item, qui inimicos suos 35
 9 cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum lae-
 titia maeror, luctus atque gaudia agitabantur.

I V G V R T H A

I V G V R T H A

Falso queritur de natura sua genus humanum, 1
quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam
virtute regatur. Nam contra reputando neque maius 2
aliud neque praestabilius invenias, magisque naturae
5 industriam hominum quam vim aut tempus deesse.
Sed dux atque imperator vitae mortalium animus
est: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde 3
pollens potensque et clarus est neque fortunae eget
— quippe probitatem, industriam aliasque artis bonas
10 neque dare neque eripere cuiquam potest —; sin 4
captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptatis
corporis pessum datus est pernitiōsa lubidine paulis-
per usus, ubi per socordiam vires tempus, ingenium
diffluxere, naturae infirmitas accusatur, suam quisque
15 culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si 5
hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto
studio aliena ac nihil profutura multumque etiam
periculosa petunt, neque regerentur magis quam
regerent casus et eo magnitudinis procederent, ubi
20 pro mortalibus gloria aeterni fierent. Nam uti genus 2
hominum compositum ex corpore et anima est, ita
res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia,
alia animi naturam secuntur. Igitur praeclara facies 2
magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia huiusce
25 modi omnia brevi dilabuntur; at ingeni egregia faci-

3 nora sicuti anima immortalia sunt. Postremo cor-
 poris et fortunae bonorum ut initium sic finis est,
 omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus,
 incorruptus aeternus, rector humani generis agit,
 4 atque habet cuncta neque ipse habetur. Quo magis 5
 pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis
 gaudiis per luxum atque ignaviam aetatem agunt,
 ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius
 aliud in natura mortalium est, incultu atque socor-
 dia torpescere sinunt; cum praesertim tam multae 10
 variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
 paratur.

3 Verum ex his magistratus et imperia, postremo
 omnis cura rerum publicarum minime mihi hac
 tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti 15
 honos datur, neque illi, quibus per fraudem ius fuit,
 2 [tuti aut] eo magis honesti sunt. Nam vi quidem
 regere patriam aut parentis, quamquam et possis et
 delicta corrigas, tamen inopportuna est, cum prae-
 sertim omnes rerum mutationes caedem fugam alia- 20
 3 que hostilia portendant; frustra autem niti, neque
 aliud [se] fatigando nisi odium quaerere extremae
 4 dementiae est, nisi forte quem inhonesta et perni-
 tiosa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque
 libertatem suam gratificari. 25

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exer-
 centur, in primis magno usu est memoria rerum
 2 gestarum. Cuius de virtute quia multi dixere, prae-
 tereundum puto, simul ne per insolentiam quis ex-
 istimet memet studium meum laudando extollere. 30
 3 Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a
 re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori
 meo nomen inertiae inponant; certe, quibus maxuma
 industria videtur salutare plebem et conviviis gra-
 4 tiam quaerere. Qui si reputaverint, et, quibus ego 35
 temporibus magistratus adeptus sum, quales viri
 idem adsequi nequiverint, et postea quae genera

hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi [mei] mutavisse, maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae venturum.

5 Nam saepe ego audivi Quintum Maximum, Publium 5
Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim 6
10 in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis est omnium his 7
moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate 15
neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem ante venire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia 8
20 huiusce modi per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
cessi, dum me civitatis morum piget taedetque; nunc ad inceptum redeo.

25 Bellum scripturus sum, quod populus Romanus 5
cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dein quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina et humana cuncta per- 2
30 miscuit eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed 3
prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia industria magis magisque in aperto sint.

35 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium 4
Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime attriverat, Masinissa rex Numidarum,

in amicitiam receptus a Publio Scipione cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat, ob quae, victis Carthaginensibus et capto Suphace cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, 5 quascunque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit.

5 Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: [sed] imperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is 10

7 Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, 6 eodem cultu quo liberos suos domi habuit. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo 15 maxime ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria ante iret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras 20 primus aut in primis ferire; plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen, postquam hominem adulescentem, exacta sua aetate et parvis liberis, 25 magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus multa cum animo suo volvebat.

3 Terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceptis ad explendam animi cupidinem, praeterea oportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam 30 mediocri viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa: ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, nequa 7 seditio aut bellum oriretur anxius erat. His difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim 35 neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et

adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi naturam Publi Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane quod difficillimum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat. Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperio Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. Sed postquam Numantia deleta Publius Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, uti potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret, neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod

multorum esset; si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum: sin pro-
 perantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipit-
 9 tem casurum. Sic locutus cum litteris eum, quas
 2 Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec 5
 erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma
 virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
 Nobis ob merita sua carus est; ut idem senatui et
 populo Romano sit, summa ope nitentur. Tibi qui-
 dem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum 10
 3 dignum te atque avo suo Masinissa.' Igitur rex,
 ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris
 ita esse cognovit, cum virtute, tum gratia viri per-
 motus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis
 vincere adgressus est, tandemque eum adoptavit et 15
 testamento pariter cum filiis heredem instituit.

4 Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate
 confectus cum sibi finem vitae adesse intellexeret,
 coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiemp-
 sale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha 20
 habuisse:

10 'Parvum ego te, Iugurtha, amisso patre sine spe
 sine opibus, in regnum meum accepi, existumans non
 minus me tibi, quam [liberis] si genuissem, ob beni-
 ficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. 25
 2 Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novis-
 sume rediens Numantia meque regnumque meum
 gloria honoravisti, tuaque virtute nobis Romanos ex
 amicis amicissimos fecisti; in Hispania nomen fami-
 liae renovatum est; postremo, quod difficillimum 30
 3 inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc,
 quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc
 dexteram, per regni fidem moneo obtestorque, uti
 hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres
 sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere, 35
 4 quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus
 neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici,

quos neque armis cogere neque auro parare queas; officio et fide pariuntur. | Quis autem amicior, quam 5 frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado 6 5 firmum, si boni eritis; sin mali, inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui 7 aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat providere decet. Nam in omni certamine, qui opu- 10 lentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiemp- 8 sal, colite observate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne ego meliores liberos sump- sisse videar, quam genuisse.'

15 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum 11 intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post 2 diebus moritur. Postquam illi more regio iusta mag- nifice fecerant, reguli in unum convenere, ut inter 20 se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, 3 qui minimus ex illis erat, natura ferox et iam ante ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, 25 Iugurtha foret; dein tamen, ut aetati concederet 4 fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio dis- 5 sererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quin- quenni consulta et decreta omnia rescindi; nam per 30 ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respon- 6 dit: nam ipsum illum tribus proxumis annis adop- tatione in regnum pervenisse. Quod verbum in 7 pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus erat, 35 descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius 8 moliri parare, atque ea modo cum animo habere quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi

tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

- 12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi
 2 thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque 5
 tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca
 3 propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur,
 qui proximus lictor Iugurthae carus acceptusque ei 10
 semper fuerat; quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat impellitque, uti tamquam suam
 visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret
 — nam verae ad Hiempsalem referebantur —: ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu 15
 4 venturum. Numida mandata brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit.
 5 Qui postquam [in] aedis irupere, divorsi regem quærere: dormientis alios, alios occursantis interficere,
 scrutari loca abdita, clausa efringere, strepitu et 20
 tumultu omnia miscere; cum interim Hiempsal reperitur occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo
 initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidæ caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.
- 13 Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam 25
 brevi divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit; in duas partis
 discedunt Numidæ: plures Adherbalem secuntur,
 2 sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha
 quam maximas potest copias armat, urbis partim 30
 vi, alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tametsi Romam
 3 legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine
 4 militum parabat armis contendere. Sed ubi res ad 35
 certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum Iugurtha,

patris consiliis, postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum neque adversus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua
 5 spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et 6 argento multo legatos Romam mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati 7
 10 venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, ut ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret; quorum pars spe, alii prae- 8
 15 mio inducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi legati 9 satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus: 11

Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens
 20 mihi praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existumarem mean, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maximo usu esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem:
 25 si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias, munimenta regni, me habiturum. Quae cum prae- 2
 cepta parentis [mei] agitarem, Iugurtha, homo omnium quos terra sustinet sceleratissimus, contempto im-
 30 perio vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus expulit.

Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ab mea quam
 ob maiorum [meorum] beneficia posse [me] a vobis
 35 auxilium petere, ac maxime deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed 4

quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque
 mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos
 confugi, patres conscripti, quibus, quod [mihi] miser-
 5 rumum est, cogor prius oneri quam usu esse. Ceteri
 reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti 5
 sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vostram
 adpetiverunt: familia nostra cum populo Romano
 bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore
 6 magis fides eius quam fortuna petunda erat. Quorum
 progeniem vos, patres conscripti, nolite pati [me 10
 nepotem Masinissae] frustra a vobis auxilium petere.
 7 Si ad inpetrandum nihil caussae haberem praeter
 miserandam fortunam, quod paullo ante rex genere
 fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis,
 inops, alienas opes expecto, tamen erat maiestatis 15
 populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuius-
 8 quam regnum per scelus crescere. Verum ego eis
 finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus
 Romanus dedit, unde pater et avus meus una vobis-
 cum expulere Suphacem et Carthaginiensis. Vostra 20
 beneficia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in
 mea iniuria despecti estis.

9 Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, ben-
 ficia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis
 [tuis] regnique participem fecisti, is potissimum stir- 25
 pis tuae extincor sit? Numquam ergo familia nostra
 quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga ver-
 10 sabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere,
 iure omnia saeva patiebamur; hostes ab latere, vos
 amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam 30
 illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agita-
 bamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem
 11 vos iussissetis. Ecce autem ex improviso Iugurtha,
 intoleranda audacia, scelere atque superbia se
 eferens, fratre meo atque eodem propinquo suo 35
 interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam
 fecit, post, ubi me eisdem dolis non quit capere,

nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et copertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, 12
 5 patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laboris suscipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, 13
 10 uti per otium tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.

Pater nos duos fratres reliquit; tertium Iugurtham 14
 beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus inpias
 15 vix effugi. Quid agam? aut quo potissimum infelix 15
 accedam? Generis praesidia omnia extincta sunt; pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minime decuit, propinquus per scelus vitam eripuit; adfinis, amicos, propinquos ceteros [meos]
 20 alium alia clades oppressit: capti ab Iugurtha pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt; pauci, quibus relicta anima est, clausi in tenebris cum maerore atque luctu morte graviolem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa 16
 25 facta sunt, incolumia manerent, tamen, siquid ex improviso mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet. Nunc vero exul 17
 30 patria, domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, quo accedam aut quos adpellem? nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint? aut quisquam nostri misereri potest,
 35 qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa 18
 nos ita instituit, patres conscripti, nequem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates neu foe-

dera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis
 in vostra amicitia fore; si huic imperio fortuna muta-
 19 retur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis vo-
 lentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et oboe-
 dientia sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet. 5
 20 Tantum illud vereor, nequos privata amicitia
 Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego
 audio maxuma ope niti, ambire fatigare vos singu-
 los, nequid de absente, incognita caussa, statuatis;
 fingere me verba et fugam simulare, cui licuerit in 10
 21 regno manere. Quod utinam illum, cuius in pio faci-
 nore in has miserias proiectus sum, eadem haec si-
 mulantem videam, et aliquando aut apud vos aut
 apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur:
 ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque prae- 15
 clarus est, omnibus malis excruciatu inpietatis in
 parentem nostrum, fratris mei necis mearumque mi-
 22 seriarum gravis poenas reddat. Iamiam frater, animo
 meo carissime, quamquam tibi inmaturo, et unde
 minime decuit, vita erepta est, tamen laetandum 20
 magis quam dolendum puto casum tuum; non enim
 23 regnum, sed fugam exilium egestatem, sed omnis
 has quae me premunt aerumnas cum anima simul
 amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus
 ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum 25
 praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias perse-
 quar, ipse auxili egens, an regno consulam, cuius
 vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
 24 Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset,
 neu iure contemptus viderer, si defessus malis in- 30
 iuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque
 mori licet sine dedecore.
 25 Patres conscripti, per vos, per liberos atque
 parentis vestros, per maiestatem populi Romani sub-
 venite misero mihi: ite obviam iniuriae, nolite pati 35
 regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et
 sanguinem familiae nostrae tabescere.

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugur- 15
 thae, largitione magis quam caussa freti, paucis re-
 spondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis
 interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem,
 5 postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere
 nequisset. Iugurtham ab senatu petere, ne se
 alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu
 verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utri- 2
 que curia egrediuntur. Senatus statim consulitur.
 10 Fautores legatorum, praeterea [senatus] magna pars,
 gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugur-
 thae virtutem extollere laudibus; gratia voce, deni-
 que omnibus modis pro alieno scelere et flagitio,
 sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, 3
 15 quibus bonum et aecum divitiis carius erat, sub-
 veniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severe
 vindicandam censebant; sed ex omnibus maxime 4
 Aemilius Scaurus, homo nobilis, inpiger factiosus,
 avidus potentiae honoris, divitiarum, ceterum vitia
 20 sua callide occultans. Is postquam videt regis lar-
 gitionem famosam inpudentemque, veritus, quod in
 tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet,
 animum a consueta lubidine continuit. Vicit tamen 16
 in senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam
 25 ante ferebat: decretum fit, uti decem legati regnum, 2
 quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adher-
 balem dividerent. Cuius legationis princeps fuit Lucius
 Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia
 consul, Gaius Gracchus et Marcus Fulvius Flaccus inter-
 30 fectis, acerrime victoriam nobilitatis in plebem exer-
 cuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis 3
 habuerat, tamen adcuratissime recepit; dando et pol-
 ligitando multa perfecit, uti famae, fide, postremo
 omnibus suis rebus commodum regis ante ferret. Reli- 4
 35 quos legatos eadem via adgressus, plerosque capit;
 paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione, 5
 quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro viris-

que opulentior, Iugurthae traditur; illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

- 17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut 5
2 amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haud facile conpertum nar-
3 raverim; cetera quam paucissimis absolvam. In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam 10
4 posuere, pauci tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae ad-
5 pellant. Mare saevum inportuosum; ager frugum 15
6 fertilis, bonus pecori, arbore infecundus; caelo terra- que penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum; plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiire; [nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc] mali- 20
7 fici generis pluruma animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama quae plerosque obtinet divorsum [est], tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis diceban- 25
8 tur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimis dicam.
- 18 Ceterum fides eius rei penes auctores erit. Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti 30
2 pecoribus. Hi neque moribus, neque lege aut imperio cuiusquam regebantur; vagi palantes qua nox
3 coegerat sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac pas- 35
4 dilabitur. Ex eo numero Medi Persae et Armeni,

navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari
 locos occupavere. Sed Persae intra Oceanum magis, 5
 eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere,
 quia neque materia in agris neque ab Hispanis
 5 emundi aut mutandi copia erat: mare magnum et 6
 ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim 7
 per conubia Gaetulos secum miscuere; et quia saepe
 temptantes agros alia, deinde alia loca petiverant,
 semet ipsi Nomadas adpellaverunt. Ceterum adhuc 8
 10 aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi
 vocant, oblonga, incurvis lateribus tecto, quasi na-
 vium carinae sunt. Medi autem et Armeni acces- 9
 sere Libues — nam hi propius mare Africum agi-
 tabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab
 15 ardoribus —, eique mature oppida habuere; nam
 fretis divisi ab Hispania mutare res inter se insti-
 tuerant. Nomen eorum paullatim Libues corrupere, 10
 barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Sed 11
 res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine
 20 Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi,
 possedere ea loca, quae proxima Carthagine Numi-
 dia adpellatur. Deinde utrique alteris freti finitimos 12
 armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen
 gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum
 25 mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
 bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque
 ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem
 nomenque imperantium concessere. Postea Phoenices, 19
 alii multitudinis domi minuendae gratia, pars im-
 30 peri cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum
 rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim alias-
 que urbis in ora maritima condidere, eaque brevi
 multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae
 decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto 2
 35 quam parum dicere, quoniam alio properare tempus
 monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum 3
 ab Africa dividit, secundo mari prima Curene est,

colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque
 eas Leptis, dein Philaenon arae, quem locum Aegyptum
 vorsus finem imperi habuere Carthaginienses,
 4 post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad
 Mauretanium Numidae tenent; proximi Hispania 5
 5 Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
 6 partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare, post
 eos Aethiopus esse, dein loca exusta solis ardoribus.
 7 Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida
 et finis Carthaginensium, quos novissime habuerant, 10
 populus Romanus per magistratus administrabat,
 Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen
 Mulucham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex
 Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus
 populi Romani, itemque nobis neque bello neque 15
 8 pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad
 necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere,
 et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris
 adeptum sese videt, certum ratus, quod ex amicis 20
 apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia
 esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos
 paullo ante muneribus expleverat, in regnum Ad-
 2 herbalis animam intendit. Ipse acer bellicosus; at
 is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio 25
 oportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus.

3 Igitur ex improviso finis eius cum magna manu in-
 vadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda
 capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum
 4 equitatu accedit, dein cum omni multitudine in reg- 30
 num suum convortit, existumans dolore permotum
 Adherbalem iniurias suas manu vindicaturum, eam-
 5 que rem belli causam fore. At ille, quod neque
 se parem armis existumabat et amicitia populi Ro-
 mani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad 35
 Iugurtham de iniuriis questum misit; qui tametsi
 contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia

pati decrevit, quam bellum sumere, quia temptatum
 antea secus cesserat. Neque eo magis cupido Iugur-6
 thae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo
 iam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praeda-7
 5 toria manu, sed magno exercitu comparato bellum
 gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium
 petere. Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, 8
 praedas agere; suis animum, hostibus terrorem augere.
 Adherbal ubi intellegit eo processum, uti regnum 21
 10 aut relincundum esset aut armis retinendum, neces-
 sario copias parat et Iugurthae obvius procedit. In-2
 terim haud longe a mari prope Cirtam oppidum
 utriusque exercitus consedit, et quia die extremum
 erat, proelium non inceptum. Sed ubi plerumque
 15 noctis processit, obscuro etiamtum lumine, milites
 Iugurthini, signo dato, castra hostium invadunt;
 semisomnos partim, alios arma sumentis fugant fun-
 duntque; Adherbal cum paucis equitibus Cirtam pro-
 fugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Nu-
 20 midas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter
 duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
 Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribus-3
 que et machinis omnium generum expugnare adgre-
 ditur, maxume festinans tempus legatorum ante capere,
 25 quos ante proelium factum ab Adherbale Romam
 missos audiverat.

Sed postquam senatus de bello eorum accepit, 4
 tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos
 reges adeant, senati populi que Romani verbis nun-
 30 tient: Velle et censere, eos ab armis discedere, de
 controversiis suis iure potius quam bello disceptare;
 ita seque illisque dignum esse. Legati in Africam 27
 maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum
 proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione
 35 Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. Quo-7
 rum Iugurtha accepta oratione respondit: Sibi neque
 maius quicquam neque carius auctoritate senati esse;

ab adulescentia ita [se] enisum, ut ab optumo quoque probaretur, virtute, non malitia Publico Scipioni, summo viro, placuisse, ob easdem artis ab Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum esse; 3 ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo 5 4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum, quod ubi conperisset, sceleri eius obviam isse; populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit; postremo de omnibus rebus legatos 10 5 Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris 15 extruit easque praesidiis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem arrigere, prorsus intentus 2 cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnis suas 20 fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxime inpigros delegit; eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium 25 munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam 24 pergerent. Numidae paucis diebus iussa efficiunt; litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit.

2 'Non mea culpa saepe [ad] vos oratum mitto, pa- 30 tres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in animo habeat, sanguinem meum 3 quam omnia malit. Itaque quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus te- 35 neor, neque mihi Micipsae patris [mei] beneficia neque vostra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius

urguear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere 4
 dehortatur me fortuna mea; et iam antea expertus
 sum, parum fidei miseris esse. Nisi tamen intellego, 5
 illum supra quam ego sum petere, neque simul ami-
 5 citiam vestram et regnum meum sperare. Vtrum
 gravius existimet, nemini occultum est. Nam initio 6
 occidit Hiempsalem, fratrem meum, dein patrio regno
 me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil
 ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet, 7
 10 me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clau-
 sum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula
 mea declarant: quid est relicum nisi vestra vis, quo 8
 moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, 9
 quae scribo, et illa, quae antea in senatu questus
 15 sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem
 verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugur- 10
 thae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
 aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus
 corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum
 20 est, uti lubet, consulite: me [ex] manibus impiis eri-
 pite per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si
 ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.

His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Afri- 25
 cam mittendum censerent, et quam primum Adher-
 25 bali subveniendum; de Iugurtha interim uti con-
 suleretur, quoniam legatis non paruisset. Sed ab 2
 eisdem illis regis fautoribus summa ope enisum, ne
 tale decretum fieret. Ita bonum publicum, uti in 3
 plerisque negotiis solet, privata gratia devictum.
 30 Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, 4
 amplis honoribus usi; in quis fuit Marcus Scaurus,
 de quo supra memoravimus, consularis et tum in
 senatu princeps. Ei, quod res in invidia erat, simul 5
 et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere,
 35 dein brevi Vticam adpulsi litteras ad Iugurtham mit-
 tunt, quam ocissime ad provinciam accedat, seque
 ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit, homines 6

claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo commotus, 7 metu atque lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senati, ni paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen 5 9 in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam inrumpere nititur, maxime sperans, diducta manu hostium, aut vi aut 10 dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest, 10 ut prius quam legatos conveniret Adherbaliis potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in 11 provinciam venit. Ac tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta, legati frustra discessere.

26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese 20 fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de 2 ceteris, senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, 25 3 uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Numidas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in 30 senatu agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia interdum iurgiis trahendo 2 tempus atrocitatem facti leniebant. Ac ni Gaius Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum 35 edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prola-

tandis consultationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae
 atque pecuniae regis erat. Sed ubi senatus delicti 3
 conscientia populum timet, lege Sempronia provin-
 ciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae;
 5 consules declarati Publius Scipio Nasica, Lucius 4
 Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Ita-
 lia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam per- 5
 taretur, scribitur, stipendium aliaque, quae bello
 usu forent, decernuntur.

10 At Iugurtha, contra spem nuntio accepto, quippe 28
 cui Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium
 et cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit,
 eisque, ut illis quos Hiempsale interfecto miserat,
 praecipit, omnis mortalis pecunia adgrediantur. Qui 2
 15 postquam Roman adventabant, senatus a Bestia
 consultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi
 moenibus; eique decrevere, nisi regnum ipsumque
 deditum venissent, uti in diebus proxumis decem
 Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto 3
 20 nuntiari iubet; ita infectis rebus illi domum discedunt.

Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi ho- 4
 mines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae de-
 liquisset munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus,
 cuius de natura et habitu supra memoravimus. Nam 5
 25 in consule nostro multae bonaeque artes animi et
 corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat:
 patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli
 haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias.
 Sed legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, 6
 30 porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
 purnius initio paratis com meatibus acriter Numidiam
 ingressus est multosque mortalis et urbis aliquot pug-
 nando cepit. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia 29
 temptare bellique, quod administrabat, asperitatem
 35 ostendere coepit, animus aeger avaritia facile con-
 vorsus est. Ceterum socius et administer omnium 2
 consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-

cipio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrume
 regem inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae
 3 a bono honestoque in pravum abstractus est. (Sed
 Iugurtha primo tantummodo belli moram redimebat,
 existumans, sese aliquid interim Romae pretio aut 5
 gratia effecturum; postea vero quam participem ne-
 goti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus
 recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pac-
 4 tionibus praesens agere. Ceterum interea fidei caussa
 mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iu- 10
 gurthae Vagam; cuius rei species erat acceptio fru-
 menti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat,
 5 quoniam deditionis mora indutiae agitabantur. Igitur
 rex, uti constituerat, in castra venit, ac, pauca
 praesenti consilio locutus de invidia facti sui atque 15
 uti in deditionem acciperetur, reliqua cum Bestia
 et Scauro secreta transigit; dein postero die quasi
 per saturam sententiis exquisitis in deditionem acci-
 6 pitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephantii
 triginta, pecus atque equi multi cum parvo argenti 20
 7 pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad
 magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et
 exercitu nostro pax agitabatur.

30 Postquam res in Africa gestas, quoque modo
 actae forent, fama divulgavit, Romae per omnis locos 25
 et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem
 gravis invidia, patres solliciti erant; probarentne
 tantum flagitium, an decretum consulis subvortent,
 2 parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri,
 quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero 30
 3 bonoque inpediebat. Ac Gaius Memmius, cuius de
 libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra
 diximus, inter dubitationem et moras senati con-
 tionibus populum ad vindicandum hortari, monere ne
 rem publicam ne libertatem suam desererent, multa 35
 superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere:
 prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat.

1 Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facun-4
 dia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam
 ex tam multis orationem eius perscribere, ac potis-
 sumum ea dicam, quae in contione post reditum
 5 Bestiae huiusce modi verbis disseruit:

1 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni stu-31
 dium rei publicae omnia superet, opes factionis,
 vostra patientia, ius nullum, ac maxume, quod in-
 nocentiae plus periculi quam honoris est. Nam illa 2
 10 quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio
 fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque
 inulti perierint vestri defensores, ut vobis animus
 ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc
 quidem, obnoxiiis inimicis, exsurgitis, atque etiam-3
 15 nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. Sed 4
 quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire poten-
 tia factionis animus subigit. Certe ego libertatem, 5
 quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum
 id frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm
 20 est, Quirites.

Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri 6
 fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi,
 nihil secessionem opus [est]: necesse est suomet ipsi
 more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho, quem 7
 25 regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaes-
 tiones habitae sunt; post Gai Gracchi et Marci Fulvi
 caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere
 necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido
 eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio 8
 30 plebi sua restituere; quidquid sine sanguine civium
 ulcisci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis 9
 taciti indignabamini aerarium expilari, reges et po-
 pulos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes
 eosdem et summam gloriam et maximas divitias
 35 esse: tamen haec talia facinora inpune suscepisse
 parum habuere, itaque postremo leges maiestas vestra,
 divina et humana omnia hostibus tradita sunt. | Ne-10

que eos, qui ea fecere, pudet aut paenitet, sed in-
 cedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et con-
 sulatus, pars triumphos suos ostentantes, proinde
 11 quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere
 parati iniusta imperia dominorum non perferunt: vos, 5
 Quirites, imperio nati, aequo animo servitutum tole-
 12 ratis. At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere?
 Homines sceleratissimi, cruentis manibus inmani
 avaritia, nocentissimi et eidem superbissimi, qui-
 bus fides decus pietas, postremo honesta atque in- 10
 13 honesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse
 tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique
 14 caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita
 quam quisque pessume fecit, tam maxime tutus est;
 metum ab scelere suo ad ignaviam vostram trans- 15
 tulere; quos omnis eadem cupere, eadem odisse
 15 [eadem metuere] in unum coegit. Sed haec inter
 16 bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam
 vos libertatis curam haberetis, quam illi ad domi-
 nationem accensi sunt, profecto neque res publica, 20
 sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vostra penes
 17 optimos, non audacissimos forent. Maiores vestri
 parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis
 per secessionem armati Aventinum occupavere, vos
 pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa 25
 ope nitimini? atque eo vehementius, quo maius de-
 decus est parta amittere, quam omnino non paravisse.
 18 Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum
 in eos, qui hosti prodidere rem publicam? Non
 manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis 30
 accidisse indignum est, verum quaestionibus et in-
 19 dicio ipsius Iugurthae: qui si dediticius est, profecto
 iussis vestris oboediens erit; sin ea contemnit, scilicet
 existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua
 ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos poten- 35
 tis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque
 20 dedecora pervenerint; nisi forte nondum etiam vos

dominationis eorum satietas tenet, et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc
 5 est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere; nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego, tametsi viro flagitiosissimum 21 existumo inpune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum inopportunitatis ha- 22 bent, parum est inpune male fecisse, nisi deinde faciendi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intelletis aut serviundum esse aut per manus 15 libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis 23 vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur: potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? 20

Quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus 25 inpunitum amittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acerrumo prodita senati auctoritas, proditum imperium vestrum; domi militiaeque publica venalis fuit. Quae nisi quaesita 26 erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? 10 Nam inpune quae lubet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis 27 vestros perperam quam recte fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in re 28 publica multo praestat benefici quam maligni inmemorem esse; bonus tantummodo signior fit ubi negligas, at malus improbior. Ad hoc si iniuriae 29 non sint, haud saepe auxili egeas.

- 32 Haec atque alia huiusce modi saepe dicundo Memmius populo persuadet, uti Lucius Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Romam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae 5 captae accersebant, delicta patefierent.
- 2 Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictis a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris sui plurima et flagitiosissima facinora 3 fecere: fuere, qui auro corrupti elephantos Iugurthae 10 traderent, alii perfugas vendere, pars ex pacatis 4 praedas agebant: tanta vis avaritiae animos eorum veluti tabes invaserat.
- 5 At Cassius, perlata rogatione a Gaio Memmio ac percussa omni nobilitate, ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempe- 20
- 33 tate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra decus regum cultu quam maxime miserabili cum Cassio Romam venit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea gesserat, quae supra diximus, Gaium Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cuius inpotentia contra ius et iniurias omnis munitus foret. 25
- 3 At Gaius Memmius advocata contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vincula duci iubebat, pars, ni socios sceleris sui aperiret, more maiorum 30 de hoste supplicium sumi, dignitati quam irae magis consulens sedare motus et animos eorum mollire, postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium coepit, producto 4 Iugurtha, verba facit, Romae Numidiaeque facinora 35 eius memorat, scelera in patrem fratresque ostendit; quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quam-

quam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere; si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque
 5 spes corrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi **34**
 finem fecit, et Iugurtha respondere iussus est, Gaius Baebius tribunus plebis quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer accensa, terre-
 10 bat eum clamore voltu, saepe inpetu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen inpudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione discedit; 2
 Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

15 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, no- **35**
 mine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex Africa abierat. Huic Spurius Albinus, qui 2
 20 proximo anno post Bestiam cum Quinto Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi movere quam 3
 25 senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Mas- 4
 siva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor inpediebat, Bomilcari, proximo
 30 ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilear mature regis mandata 5
 35 exequitur, et per homines talis negoti artifices itina egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat; deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem 6

parati erant, paullo inconsultius Massivam adgreditur; illum obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha, manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priori actione ex amicis quinquaginta vadis dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello commeatum stipendium, aliaque quae militibus usu forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, ut ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae caussas facere; polliceri deditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificari. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum sociordia magis quam dolo crederent. Sed postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

37 Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter res publica agitabatur. Publius Lucullus et Lucius Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis

continuare magistratum nitebantur, quae dissensio
 totius anni comitia inpediebat. | Ea mora in spem **3**
 adductus Aulus, quem pro praetore in castris relic-
 tum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore
5 exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense
 Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, mag-
 nisque itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum
 Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam **4**
 et saevitia temporis et oportunitate loci neque capi,
10 neque obsideri poterat — nam circum murum, situm
 in praerupti montis extremo, planities limosa hieman-
 tibus aquis paludem fecerat —, tamen aut simulandi
 gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine
 caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere,
15 aggerem iacere, aliaque quae incepto usu forent
 properare. At Iugurtha, cognita vanitate atque in- **38**
 peritia legati, subdolus eius augere amentiam, missi-
 tare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per
 saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique **2**
20 Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in
 abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur
 [ita delicta occultiora fuere]; interea per homines cal- **3**
 lidos diu noctuque exercitum temptabat, centurionis
 ducesque turmarum partim uti transfugerent cor-
25 rumpere, alii signo dato locum uti desererent: quae **4**
 postquam ex sententia instruit, intempesta nocte de
 improvise multitudine Numidarum Auli castra circum-
 venit. Milites Romani, percussi tumultu insolito, **5**
 arma capere alii, alii se abdere, pars territos confir-
30 mare, trepidare omnibus locis; vis magna hostium,
 caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum
 anceps: postremo fugere an manere tutius foret, in
 incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante **6**
35 corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus
 turmis Thraecum et paucis gregariis militibus trans-
 iere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis
 per munitionem, quam uti defenderet acceperat,

locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidæ
 7 cuncti inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis
 8 armis, proximum collem occupavere. Nox atque
 praeda castrorum hostis, quo minus victoria uteren-
 9 tur, remorata sunt. Dein Iugurtha postero die cum 5
 Aulo in colloquio verba facit: tametsi ipsum cum
 exercitu fame et ferro clausum tenet, tamen se
 memorem humanarum rerum, si secum foedus face-
 ret, incolumis omnis sub iugum missurum; praeterea
 10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quam- 10
 quam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia
 mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax
 convenit.

39 Sed ubi ea Romæ conperta sunt, metus atque
 maeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria 15
 imperi, pars insolita rerum bellicarum timere liber-
 tati: Aulo omnes infesti, ac maxime, qui bello saepe
 praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam
 2 manu salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus
 ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum ti- 20
 mens, senatum de foedere consulebat, et tamen in-
 terim exercitui supplementum scribere, ab sociis et
 nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus
 3 modis festinare. Senatus ita uti par fuerat decernit,
 suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. 25
 4 Consul impeditus a tribunis plebis, ne, quas para-
 verat copias, secum portaret, paucis diebus in Afri-
 cam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti con-
 venerat Numidia deductus, in provincia hiemabat.
 5 Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham 30
 et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis
 militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licen-
 tia atque lascivia corruerat, ex copia rerum statuit
 sibi nihil agitandum.

40 Interim Romæ Gaius Mamilius Limetanus tri- 35
 bunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti
 quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati

decreta negligisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. ¶ Huic roga-
 5 tioni partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta para-
 10 bant. Sed plebes incredibile memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit decreverit voluerit, magis odio nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu percussis, Mar-
 15 cus Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamili rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, ut ipse in eo numero crearetur. ¶ Sed quaestio exercita aspere vio-
 20 lenterque ex rumore et lubidine plebis; ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium popularium et senati factio-
 25 num, ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est, otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. ¶ Nam ante
 Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter
 30 civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, 3 scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in adversis rebus op-
 4 taverant otium, postquam adepti sunt, asperius acer-
 35 biusque fuit; namque coepere nobilitas dignitatem, 5 populus libertatem in lubidinem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere: ita omnia in duas

partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat,
 6 dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis polle-
 bat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine
 7 minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique 5
 agitabatur; penes eosdem aerarium provinciae magi-
 stratus, gloriae triumphique erant — populus militia
 atque inopia urguebatur; praedas bellicas impera-
 8 tores cum paucis diripiebant — interea parentes aut
 parvi liberi militum, uti quisque potentiore confinis
 9 erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia 10
 sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare
 omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet
 10 ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate
 reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae
 anteponebant, moveri civitas et dissensio civilis quasi 15
 42 permixtio terrae oriri coepit. Nam postquam Tibe-
 rius et Gaius Gracchus, quorum maiores Punico
 atque aliis bellis multum rei publicae addiderant,
 vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera
 patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo percussa, 20
 modo per socios ac nomen Latinum, interdum per
 equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimo-
 verat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo
 Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredien-
 tem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum 25
 coloniis deducendis, cum Marco Fulvio Flacco ferro
 2 necaverat. Et sane Gracchis cupidine victoriae haud
 3 satis moderatus animus fuit: sed bono vinci satius
 4 est, quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea
 victoria nobilitas ex lubricitate sua usa multos mor- 30
 talis ferro aut fuga extinxit, plusque in relicum
 sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res
 plerumque magnas civitatis pessum dedit, dum
 alteri alteros vincere quovis modo et victos acer-
 bius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et 35
 omnis civitatis moribus si singulatim aut pro mag-
 5 nitudine parem disserere, tempus quam res matu-

rius me deseret. Quam ob rem ad inceptum redeo.

✓ Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fu- 43
gam Quintus Metellus et Marcus Silanus, consules
5 designati, provincias inter se partiverant, Metelloque
Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso
populi partium, fama tamen aequabili et inviolata.
Is ubi primum magistratum ingressus est, alia om- 2
nia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus
10 erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer- 3
citui, milites scribere, praesidia undique accersere;
arma tela equos et cetera instrumenta militiae
parare, ad hoc commeatum adfatim: denique omnia,
15 quae in bello vario et multarum rerum egenti usu
esse solent. Ceterum ad ea patranda senati auc- 4
toritate socii nomenque Latinum, et reges ultro
auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo
studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus 5
rebus paratis conpositisque, in Numidiam proficis-
20 citur, magna spe civium, cum propter artis bonas
tum maxime, quod advorsum divitias invictum ani-
mum gerebat, et avaritia magistratum ante id tem-
pus in Numidia nostrae opes contusae hostiumque
auctae erant.

25 Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur 44
a Spurio Albino pro consule iners inbellis, neque
periculi neque laboris patiens, lingua quam manu
promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium
sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori 2
30 novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex
copia militum auxili aut spei bonae accedebat. Sta- 3
tuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus
comitiorum mora inminuerat, et expectatione even-
tus civium animos intentos putabat, non prius bellum
35 attingere quam maiorum disciplina milites laborare
coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade 4
perculsus, postquam decreverat non egredi provincia,

quantum temporis aestivorum in imperio fuit, ple-
rumque milites stativis castris habebat, nisi cum odos
5 aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed
neque muniebantur ea, neque more militari vigiliae
deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat; 5
lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
tur; palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris
et mancipiorum praedas certantes agere, eaque mu-
tare cum mercatoribus vino advecticio et aliis talibus;
praeterea frumentum publice datum vendere, panem 10
in dies mercari: postremo quaecumque dici aut fingi
queunt ignaviae luxuriaeque probra, ea in illo exer-
45 citu cuncta fuere et alia amplius. Sed in ea diffi-
cultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus
magnum et sapientem virum fuisse conperior, tanta 15
temperantia inter ambitionem saevitiamque modera-
tum; namque edicto primum adiumenta ignaviae
sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem
alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum
sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in 20
agmine servum aut iumentum haberet; ceteris arte
modum statuisset. Praeterea transversis itineribus
cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent
vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere et
eas ipse cum legatis circumire; item in agmine in 25
primis modo, modo in postremis, saepe in medio
adesse, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum
signis frequentes incederent, miles cibum et arma
3 portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vin-
dicando exercitum brevi confirmavit. 30

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex
nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Ro-
mae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum
2 veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos
ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo 35
ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent
3 populo Romano. Sed Metello iam antea experimentis

cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio
 mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos 4
 alium ab alio divorsos adgreditur, ac paullatim
 temptando, postquam oportunos sibi cognovit, multa
 5 pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum,
 sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ce-
 terum palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari
 iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque in- 5
 festo exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli
 10 faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque
 in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti
 regis obvii procedebant, parati frumentum dare, com-
 meatum portare, postremo omnia quae imperarentur
 facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter 6
 15 ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late
 explorare omnia, illa deditiois signa ostentui credere
 et insidiis locum temptari. Itaque ipse cum expe-
 ditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum
 dilecta manu apud primos erat, in postremo Gaius
 20 Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque
 latus auxiliarios equites tribunis legionum et prae-
 fectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti
 velites, quocumque accederent equitatus hostium,
 propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque 8
 25 peritia locorum et militiae erat, ut absens an prae-
 sens, pacem an bellum gerens perniciosior esset,
 in incerto haberetur. Erat haud longe ab eo itinere, 17
 quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine
 Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume
 30 celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant
 Italici generis multi mortales. Huc consul, simul 2
 temptandi gratia [si paterentur] et oportunitatis loci,
 praesidium inposuit; praeterea imperavit frumentum
 et alia quae bello usu forent conportare, ratus, id
 35 quod res monebat, frequentiam negotiatorum et com-
 meatu iuvaturam exercitum et iam paratis rebus
 munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha in- 3

pensius modo legatos supplicis mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et inter 5 eas moras promissa legatorum expectare.

48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus 10 cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum 2 necessitudine statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex oportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum 15 3 Metelli ante venit. Erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu; sed ex eo medio quasi collis orie- 20 batur, in immensum pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi 4 arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta paenuria aquae, praeter flumini propinqua loca; ea consita arbustis, pecore atque cultoribus 25 49 frequentabantur. Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie consedit, elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit eumque edocet quae ageret; ipse propior montem cum omni equitatu et 30 2 peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos sub iugum 35 miserint; ducem illis non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisae, locum

superiorem, ut prudentes cum inperitis, ne pauciores
 cum pluribus aut rudes cum bello melioribus manum
 consererent; proinde parati intentique essent signo 3
 dato Romanos invadere: illum diem aut omnis labo-
 res et victorias confirmaturum, aut maxumarum
 aerumnarum initium fore. Ad hoc viritim, uti quem- 4
 que ob militare facinus pecunia aut honore extulerat,
 commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostent-
 tare; postremo pro cuiusque ingenio pollicendo mini-
 10 tando obtestando alium alio modo excitare, cum
 interim Metellus, ignarus hostium monte degrediens
 cum exercitu, conspicatur, primo dubius, quidnam 5
 insolita facies ostenderet — nam inter virgulta equi
 Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
 15 militate arborum, et tamen incerti, quidnam esset,
 cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria
 obscurati —; dein, brevi cognitis insidiis, paulisper
 agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus, in dex- 6
 tero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus
 20 subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores
 et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus
 locat, ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem,
 sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum
 deducit. Sed ubi Numidas quietos neque colle de- 50
 25 gredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia
 aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium lega-
 tum cum expeditis cohortibus et parte equitum prae-
 misit ad flumen, uti locum castris ante caperet,
 existumans, hostis crebro inpetu et transvorsis proe-
 30 liis iter suum remoratorios, et quoniam armis diffi-
 derent, lassitudinem et sitim militum temptatorios.
 Deinde ipse pro re atque loco, sicuti monte descen- 2
 derat, paullatim procedere, Marium post principia
 habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui
 35 in agmine principes facti erant. At Iugurtha, ubi 3
 extremum agmen Metelli primos suos praetergressum
 videt, praesidio quasi duum milium peditum montem

occupat, qua Metellus descenderat, ne forte ceden-
 tibus advorsariis receptui ac post munimento foret;
 4 dein repente signo dato hostis invadit. Numidae
 alii postremos caedere, pars a sinistra ac dextera
 temptare, infensi adesse atque instare, omnibus locis 5
 Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui
 firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati
 incerto proelio, ipsi modo eminus sauciabantur, ne-
 que contra feriundi aut conserundi manum copia
 5 erat; ante iam docti ab Iugurtha equites, ubicumque 10
 Romanorum turma insequi coeperat, non confertim
 neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam
 6 maxume divorsi. Ita numero priores, si ab perse-
 quendo hostis deterrere nequiverant, disiectos ab
 tergo aut lateribus circumveniebant; sin oportunior 15
 fugae collis quam campi fuerat, ea vero consueti
 Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros
 51 asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies
 totius negoti varia incerta, foeda atque miserabilis:
 dispersi a suis pars cedere, alii insequi, neque signa 20
 neque ordines observare, ubi quemque periculum
 ceperat, ibi resistere ac propulsare; arma tela, equi
 viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque
 2 imperio agi, fors omnia regere. Itaque multum diei
 processerat, cum etiamtum eventus in incerto erat. 25
 3 Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus
 ubi videt Numidas minus instare, paullatim milites
 in unum conducit, ordines restituit et cohortis legio-
 narias quattuor advorsum pedites hostium conlocat.
 Eorum magna pars superioribus locis fessa consederat. 30
 4 Simul orare hortari milites, ne deficerent neu pate-
 rentur hostis fugientis vincere: neque illis castra
 esse, neque munimentum ullum, quo cedentes ten-
 5 derent; in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha qui-
 dem interea quietus erat: circumire hortari, renovare 35
 proelium et ipse cum delectis temptare omnia; sub-
 venire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos

cognoverat, eminus pugnando retinere. | Eo modo **52**
inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi
pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus **2**
militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia
5 praeter milites oportuna. Denique Romani, ubi in- **3**
tellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste
copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat —,
advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amis-
so loco, Numidae fusi fugatique; pauci interiire, ple- **4**
10 rosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti co- **5**
piarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra
diximis, ubi eum Rutilius praetergressus est, paullat-
tim suos in aecum locum deducit ac, dum legatus
15 ad flumen quo praemissus erat festinans pergat, quie-
tus uti res postulabat aciem exornat, neque remittit
quid ubique hostis ageret explorare. Postquam Ruti- **6**
lium consedissee iam et animo vacuum accepit, simul-
que ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus
20 ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret,
aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat,
quo hostium itineri obficeret latius porrigit, eoque
modo ad Rutili castra procedit. Romani ex impro- **53**
viso pulveris vim magnam animadvortunt; nam
25 prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et
primo rati humum aridam vento agitari, post ubi
aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis
magisque adpropinquare vident, cognita re, prope-
rantes arma capiunt ac pro castris, sicuti impera-
30 batur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, **2**
utrimque magno clamore concurritur. Numidae tan- **3**
tum modo remorati, dum in elephantis auxilium
putant, postquam eos inpeditos ramis arborum atque
ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac
35 plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam
aderat, auxilio integri abeunt; elephantum quattuor **3**
capti sunt, reliqui omnes numero quadraginta interfecti.

5 At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum
 et proelio fessi [laetique] erant, tamen, quod Metel-
 lus amplius opinione morabatur, instructi intentique
 6 obviam procedunt; nam dolus Numidarum nihil lan-
 7 guidi neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura 5
 nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu,
 velut hostes [adventare], alteri apud alteros formidinem
 simul et tumultum facere, et paene imprudentia ad-
 missum facinus miserabile, ni utrimque praemissi
 8 equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente 10
 gaudium exortum: milites alius alium laeti adpellant,
 acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta
 ad caelum fert. [Quippe res humanae ita sese habent:
 in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res
 etiam bonos detractant. 15

51 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, 20
 2 reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas et alios oportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitare, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit.
 3 At ille sese in loca saltuosa et natura munita rece- 25
 perat, ibique cogebat exercitum numero hominum amplio-
 rem, sed hebetem infirmumque, agri ac peco-
 4 ris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque 30
 animus fert, eo discedunt; neque id flagitium militiae
 5 ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hosti- 35
 bus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque in acie, sed alio

more bellum gerendum. | Itaque in Numidia loca 6
 opulentissima pergit, agros vastat, multa castella
 et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit
 incenditque; puberes interfici iubet, alia omnia mili-
 5 tum praedam esse. Ea formidine multi mortales
 Romanis dediti obsides; frumentum et alia quae usu
 forent adfatim praebita, ubicumque res postulabat
 praesidium inpositum. Quae negotia multo magis 7
 quam proelium male pugnatum ab suis regem ter-
 10 rebant; quippe cui spes omnis in fuga sita erat, 8
 sequi cogebatur, et qui sua loca defendere nequi-
 verat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia 9
 quod optimum videbatur consilium capit: exercitum
 plerumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum
 15 delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et
 aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente
 adgreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi 10
 capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numi-
 dae, prius quam ex castris subveniretur, sicuti iussi
 20 erant, in proximos collis discedunt.

Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis 55
 Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum
 gereret, in advorso loco victor tamen virtute fuisset,
 hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex
 25 Auli socordia spem salutis in solitudine aut fuga
 coegisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta 2
 deis immortalibus supplicia decernere, civitas trepida
 antea et sollicita de belli eventu laeta agere, fama
 de Metello praeclara esse.

30 Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus 3
 modis festinare; cavere tamen necubi hosti oportunus
 fieret, meminisse post gloriam invidiam sequi. Ita 4
 quo clarior, eo magis anxius erat, neque post in-
 sidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi fru-
 35 mento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni
 equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse,
 reliquos Marius ducebat. Sed igni magis quam praeda 5

6 ager vastabatur. Duobus locis haud longe inter se
 castra faciebant; ubi vi opus erat, cuncti aderant,
 7 ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret,
 8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis
 sequi, tempus aut locum pugnae quaerere; qua ven- 5
 turum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis,
 quorum paenuria erat, corrumpere; modo se Metello,
 interdum Mario ostendere, postremos in agmine
 temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis,
 post aliis minitari: neque proelium facere neque 10
 ctium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt
 neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem mag-
 nam et in ea parte, qua sita erat, arcem regni,
 nomine Zamam, statuit oppugnare, ratus, id quod 15
 negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxi-
 2 lio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae
 parabantur a perfugis edoctus, magnis itineribus Me-
 tellum ante venit: oppidanos hortatur moenia defen-
 dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis 20
 regis, quia fallere nequibat, firmissimum erat, prae-
 terea pollicetur in tempore semet cum exercitu ad-
 3 fore. Ita conpositis rebus, in loca quam maxime
 occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium
 ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Sic- 25
 cam missum, quod oppidum primum omnium post
 4 malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis
 equitibus noctu pergit, et iam egredientibus Romanis
 in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses
 hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant: for- 30
 tunam illis praeclari facinoris casum dare; si id
 fecerint, postea sese in regno, illos in libertate
 5 sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa
 inferre atque evadere oppido properavisset, pro-
 fecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem muta- 35
 6 vissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed
 milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, post-

quam maiore vi hostes urgunt, paucis amissis profugi discedunt.

Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in **57**
 campo situm, magis opere quam natura munitum
5 erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opu-
 lentum. Igitur Metellus pro tempore atque loco **2**
 paratis rebus cuncta moenia exercitu circumvenit,
 legatis imperat ubi quisque curaret. Dein signo **3**
10 dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
 res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu
 manent, proelium incipitur. Romani, pro ingenio **4**
 quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare,
 alii succedere ac murum modo subfodere, modo
 scalis adgredi: cupere proelium in manibus facere.
15 Contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudis **5**
 pila, praeterea pice sulphure taedam mixtam ardenti
 mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, **6**
 timor animi satis muniverat; nam plerosque iacula
 tormentis aut manu emissa vulnerabant, parique
20 periculo, sed fama in pari boni atque ignavi erant.
 Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex impro- **58**
 viso castra hostium cum magna manu invadit; re-
 missis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam
 proelium expectantibus, portam inrumpit. At nostri **2**
25 repentino metu percussi, sibi quisque pro moribus
 consulunt: alii fugere, alii arma capere, magna pars
 vulnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine **3**
 non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
 grege facto locum cepere paullo quam alii editiorem,
30 neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela
 eminus missa remittere, pauci in pluribus minus
 frustrati; sin Numidae propius accessissent, ibi vero
 virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fun-
 dere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume **4**
35 rem gereret, clamorem [hostilem] ab tergo accepit;
 dein convorso equo animadvortit fugam ad se vor-
 sum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur **5**

equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim Gaium Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rem publicam obsecrat, nequam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat. Ille brevi 5
 6 mandata efficit. At Iugurtha munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, 7
 multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum 10
 59 exercitu revortitur. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxima loca tribunis disperdit, deinde ipse pergit ad oppidum atque, ut superiore 15
 2 die, murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit: qui in proximo locati fuerant, paulisper territi perturbantur, reliqui cito 3
 subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam 20
 cladem in congressu facerent; quibus illi freti, non, ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare. 25

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, naeque alius in alio magis quam in sese spem habere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut parare omnibus locis, avidius alteri 30
 2 alteros sauciare quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, laetitia gemitu, item strepitus armorum 3
 ad caelum ferri, tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospec- 35
 4 tabant; eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres, ac, sicubi

audiri a suis aut cerni possent, monere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corporibus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes tela agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is 5
 5 in ea parte curabat —, consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare; pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. Ita illis studio suorum astric- 6
 tis, repente magna vi murum adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum
 10 oppidani concurrunt, lapides ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere; deinde, ubi 7
 unae atque alterae scalae comminutae, qui super- steterant afflicti sunt, ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars vulneribus confecti abeunt.
 15 Denique utrimque proelium nox diremit. 8

Metellus, postquam videt frustra inceptum, ne- 6
 que oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit; in eis urbibus, quae
 20 ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit; ceterum exercitum in pro- 2
 vinciam, quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia collocat. ¶ Neque id tempus ex aliorum more quieti 3
 aut luxuriae concedit, sed, quoniam armis bellum
 25 parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomil- 4
 carem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis clam Massivae de nece iudicium fuger- rat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia
 30 fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat; dein fide data, si Iugurtham vivum aut ne-
 catum sibi tradidisset, fore, ut illi senatus inpuni- tatem et sua omnia concederet, facile Numidae per- 5
 35 suadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur. Is, ubi primum oportunum 62

fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, ut aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos occisos, 5 regni opes comminutas esse; satis saepe iam et virtutem militum, et fortunam temptatam: caveat, ne illo cunctante Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit. 3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham im- 10 perata facturum dicerent, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus prope cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri iubet; eorum atque aliorum, quos idoneos du- 5 cebat, consilium habet. Ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti 6 et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnis perfugas vinctos adduci. 7 Eorum magna pars, uti iussum erat, adducti; pauci 20 cum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis 8 virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere. 25 9 Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam perditis, de integro 30 10 bellum sumit. Et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte Gaius Mario, per hostias deis supplicanti, magna atque mirabilia portendi aruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, 35 fretus deis ageret, fortunam quam saepissime experiretur, cuncta prospere eventura. At illum iam

antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna scientia animus belli ingens; domi modicus, libidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus.

Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, 3 ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munitiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribu- 4 natum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium 5 sibi peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir — nam 6 postea ambitione praeceps datus est — consulatum adpetere non audebat. Etiamtum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tra- 20 debat: novus nemo tam clarus neque tam egregiis 7 factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius aruspicias dicta eodem inten- 64 dere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat. Cui quamquam 25 virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque commotus insolita 2 re mirari primo eius consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet neque super 30 fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec atque alia talia dixit, 35 neque animus Marii flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese quae peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur 4

dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum
 filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore con-
 tubernio patris ibidem militabat, annos natus cir-
 citer viginti; quae res Marium cum pro honore, quem
 adfectabat, tum contra Metellum vehementer accen- 5
 5 derat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus,
 grassari, neque facto ullo neque dicto abstinere,
 quod modo ambitiosum foret, milites, quibus in
 hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea habere,
 apud negotiatores, quorum magna multitudo Vticae 10
 erat, criminosae simul et magnifice de bello loqui:
 dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis
 diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab impera-
 tore consulto trahi, quod homo inanis et regiae super-
 6 biae imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo 15
 firmiora videbantur, quod diurturnitate belli res fami-
 liaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festi-
 65 natur. Erat praeterea in exercitu nostro Numida
 quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masi-
 nissae nepos, quem Micipsa testamento secundum 20
 heredem scripserat, morbis confectus et ob eam
 2 caussam mente paullulum inminuta. Cui Metellus pe-
 tenti, more regum ut sellam iuxta poneret, item
 postea custodiae caussa turmam equitum Romanorum,
 utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo 25
 foret quos populus Romanus reges adpellavisset,
 praesidium, quod contumeliosum in eos foret si
 3 equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc
 Marius anxium adgreditur atque hortatur, ut contu-
 meliarum imperatori cum suo auxilio poenas petat; 30
 hominem ob morbos animo parum valido secunda
 oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masi-
 nissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus
 foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id
 adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bel- 35
 4 lum missus foret. Itaque et illum et equites Roma-
 nos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque

pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur; simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

Interim Iugurtha, postquam omisa deditio bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum; civitatis, quae ab se defecerant, formidine aut ostentando praemia adfectare, communire suos locos, arma tela, alia quae spe pacis amiserat, reficere aut commercari; servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant; nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. Dein, compositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centurionis tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi, Titum Turpilius Silanum, alius alium domos suas invitant, eos omnis praeter Turpilius inter epulas obtruncant; postea milites palantis, inermos — quippe in tali die — ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani milites, improviso metu incerti ignarique, quid potissimum facerent trepidare: [ad] arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium

- hostium, portae ante clausae fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebat, certatim mittere.
- 2 Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse; iuxta boni mali- 5
- 3 que, strenui et inbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id misericordiane hospitis, an pactione aut casu ita evenerit, parum conperimus, 10 nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.
- 68 Metellus, postquam de rebus Vagae actis conperit, paulisper maestus ex conspectu abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma 15
- 2 cura ultum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit et postero die circiter horam tertiam pervenit in quandam planitiam, locis paulo superioribus circumven- 20
- 3 tam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse; decere illos relicum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent; prae- 25
- 4 terea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissime ire et signa occultare iubet. Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere, primo, ut erat res, Metellum esse rati, portas clau- 30
- 69 sere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festi- 35
- 3 nare, pars turre capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum

modo ex perfidia laetati; civitas magna et opulens cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem 4 praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello caussam dicere, post- 5 quam sese parum expurgat, condemnatus verberatus- que capite poenas solvit; nam is civis ex Latio erat.

Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iu- 70 gurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse eum suspiciens, novas res 10 cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, diu noctu- que fatigare animum; denique omnia temptando socium 2 sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et 15 omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus astricto superaverant; ex quo illi glo- ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies 3 insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tem- pore parari placuit; Nabdalsa ad exercitum profectus, 4 20 quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam mag- 5 nitudine facinoris percussus ad tempus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi et timore socii anxius, ne omisso 25 vetere consilio novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis mollitiam socor- diamque viri accusare, testari deos, per quos iura- visset, monere, ne praemia Metelli in pestem con- vorteret: Iugurthae exitium adesse; ceterum suane 30 an virtute Metelli periret, id modo agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet. Sed cum hae litterae adlatae, forte Nabdalsa, 71 exercito corpore fessus, in lecto quiescebat, ubi 2 cognitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti 35 aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Nu- 3 mida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum, nisi novissimi, particeps. 8

- 4 Qui postquam adlatas litteras audivit, [et] ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit, dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. 5
- 5 Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistulam repperit et rem omnem, uti acta erat, cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit: [dicit] quae ipse paravisset facere, perfidia clientis 10 sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, inter- 15 fectis iram oppresserat, nequa ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali cuiquam aut tempori satis credere, civis hostis[que] iuxta metuere; circumspectare omnia et omni strepitu 20 pavescere, alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.
- 73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et in- 25 dicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta parat festinatque; Marium, fatigantem de profectioe, simul et invisum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit.
- 3 Et Romae plebes, litteris quae de Metello ac 30 Mario missae erant cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuerat, invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata. 35
- 5 Praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere, Mari

virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic 6
accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res
fidesque in manibus sitae erant, (relictis operibus)
frequentarent Marium, et sua necessaria post illius
5 honorem ducerent. Ita percussa nobilitate, post
multas tempestates novo homini consulatus mandatur;
et postea populus a tribuno plebis Gaio Manlio Man- 7
cino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere,
frequens Marium iussit. Sed senatus paullo ante Me-
10 tello [Numidiam] decreverat; ea res frustra fuit.

Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis, quo- 74
rum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars
ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant,
cum neque bellum geri sine administris posset, et
15 novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri
periculosum duceret, varius incertusque agitabat.
Neque illi res, neque consilium aut quisquam homi-
num satis placebat; itinera praefectosque in dies
mutare: modo advorsum hostis, interdum in soli-
20 tudines pergere, saepe in fuga, ac post paullo in
armis spem habere, dubitare, virtuti an fide popu-
larium minus crederet: ita, quocumque intenderat,
res advorsae erant. Sed inter eas moras repente 2
sese Metellus cum exercitu ostendit; Numidae ab
25 Iugurtha pro tempore parati instructique; dein proe-
lium incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi 3
aliquamdiu certatum; ceteri eius omnes milites primo
congressu pulsifugatique. Romani signorum et ar-
morum aliquanto numero, hostium paucorum potiti;
30 nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis pedes
quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha impensius modo rebus suis dif- 75
fidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines,
dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque
35 opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius
multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello 2
conperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque

proximum, in spatio milium quinquaginta, loca
 arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe pa-
 trandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis
 asperitates supervadere ac naturam etiam vincere
 adgreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis levari 5
 iubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utris
 4 modo et alia aquae idonea portari. Praeterea con-
 quirit ex agris quam plurimum potest domiti peco-
 ris, eoque inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque
 5 lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc 10
 finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello
 dederant, quam plurimum quisque aquae portaret,
 6 diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicit; ipse
 ex flumine, quam proximum oppido aquam esse
 supra diximus, iumenta onerat: eo modo instructus 15
 7 ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci
 ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita
 munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae
 dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret.
 8 Praeterea commeatus spe amplior, quia Numidae, 20
 sicuti plerique in nova deditioe, officia intenderant.
 9 Ceterum milites religione pluvia magis usi, eaque
 res multum animis eorum addidit; nam rati sese
 deis immortalibus curae esse. Deinde postero die,
 contra opinionem Iugurthae, ad Thalam perveniunt. 25
 10 Oppidani, qui se locorum asperitate munitos credi-
 derant, magna atque insolita re perculsi, nihilo seg-
 36 nius bellum parare; idem nostri facere. Sed rex,
 nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia,
 arma tela, locos tempora, denique naturam ipsam 30
 ceteris imperitantem industria vicerat, cum liberis
 et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit,
 neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
 nocte moratus, simulabat sese negoti gratia prope-
 rare; ceterum proditionem timebat, quam vitare 35
 posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium
 2 et ex oportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos

proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, valla fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas agere, 3 aggerem iacere et super [aggerem] inpositis turribus 5 opus et administros tutari. Contra haec oppidani 4 festinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri. Denique Romani multo ante labore proeliisque 5 fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti; praeda omnis ab perfugis 10 corrupta. Ei postquam murum arietibus feriri res- 6 que suas adffictas vident, aurum atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam conportant; ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni corrumpunt, et quas victi ab hostibus 15 poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido 77^v Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem factiosum, novis rebus studere, 20 advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent, ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. [Nam Leptitani 2 iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam 25 societatemque rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, 3 semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata gnave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor et Gaius Annius prae- 30 fectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos ac- 78 cepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus 2 35 prope in extrema Africa, in pares magnitudine, pari natura; quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate vadosa. Nam 3

ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtēs ab tractu nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

79 Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare; eam rem nos locus admonuit. Quae tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperitabant, Curenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret: quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per indutias sponsonem faciunt, uti certo die legati domo profiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere; Curenenses tardius iere: id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Curenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle quam victi abire. Sed cum Poeni aliam condicionem, tantummodo

aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni con-
 5 ditione probata seque vitamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginenses in eo
 loco Philaenis fratribus aras consecraverunt, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis
 10 firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetullos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem
 2 in unum cogit ac paullatim consue facit ordines
 15 habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos
 3 magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus impellit, uti adversum Romanos bellum incipiat. Id ea
 20 gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat foedus et amicitiam petentem, quam rem oportunissimam in-
 5 cepto bello pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat.
 25 Etiam antea Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum
 6 ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli — pro opibus quisque — quam plurimas uxores, denas alii alii plures habent, sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahi-
 7
 30 tur: nulla pro socia obtinet, pariter omnes viles sunt. Igitur in locum ambobus placitum exerci-
 8 tus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium
 35 hostis esse; eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna adversa sint; tum

- sese, paullo ante Carthaginiensis, item Persen regem, post uti quisque opulentissimus videatur, ita
 2 Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. 5
- 3 Ita Iugurtha ratus, aut capta urbe operae pretium fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio
 4 sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet. 10
- 82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur, melius esse ratus, cognitis 15 Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex comodo pugnam facere.
- 2 Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum ante acceperat. Quis rebus supra bonum atque hones- 20 tum percussus, neque lacrimas tenere neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis
 3 molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex 25 manibus eriperetur. Nobis satis cognitum est, illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.
- 83 Igitur eo dolore inpeditus, et quia stultitiae 30 videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine **caussa** hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus suis confideret, tamen 35 non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere; non in

eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum victores velint: proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.

5 Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator 3
contra postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque
10 missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissima 84
plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati,
15 tum vero multus atque ferox instare, singulos modo, modo univorsos laedere: dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magna pro se et illis dolentia. Interim quae bello opus 2
erant prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque
20 arcessere, praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam advorsus 3
25 erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra
30 sperata: tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus quae 5
35 postulaverat decretis, milites scribere volt, hortandi causa simul et nobilitatem — uti consueverat — exagitandi, contionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

- 85 'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus imperium a vobis petere et postquam adepti sunt gerere; primo industrios supplicis modicos esse, dein per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed
 2 mihi contra ea videtur; nam quanto pluris [est] univorsa 5 res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere.
- 3 Neque me fallit, quantum cum maxumo vostro beneficio negoti sustineam. Bellum parare, simul [et] aerrario parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi forisque omnia curare, et ea agere inter
 4 invidos occursantis factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi 15 spes omnes in memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum 20
 6 invadendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, uti neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam. Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede 25
 9 deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit. 30
- 10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, siquem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae [ac] multarum imaginum et nullius stipendi, scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, sumat

aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita ple-
 runque evenit, ut quem vos imperatorem iussistis,
 is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, 17
 Quirites, qui, postquam consules facti sunt, et acta
 5 maiorum et Graecorum militaria praecepta legere
 coeperint: praeposteri homines; nam gerere, quam
 fieri tempore posterius, re atque usu prius est.
 Comparete nunc, Quirites, cum illorum superbia me 13
 hominem novum. Quae illi audire aut legere so-
 10 lent, eorum partem vidi, alia egomet gessi; quae
 illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos exis- 14
 tumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt no-
 vitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna,
 illis probra obiciuntur. Quamquam ego naturam 15
 15 unam et communem omnium existumo, sed fortis-
 sumum quemque generosissimum. Ac si iam ex 16
 patribus Albinii aut Bestiae quaeri possit, mense an
 illos ex sese gigni maluerint, quid responsuros cre-
 ditis, nisi sese liberos quam optimos voluisse? Quod 17
 20 si iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis,
 quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invi- 18
 dent honori meo; ergo invideant labori innocentiae
 periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi.
 Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, 19
 25 quasi vestros honores contemnant, ita hos petunt,
 quasi honeste vixerint. Ne illi falsi sunt, qui divor- 20
 sissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem
 et praemia virtutis. Atque etiam, cum apud vos aut 21
 in senatu verba faciunt, pleraque oratione maioris
 30 suos extollunt; eorum fortia facta memorando cla-
 riores sese putant. Quod contra est; nam quanto 22
 vita illorum praeclarius, tanto horum socordia flagi-
 tiosior. Et profecto ita se res habet; maiorum 23
 gloria posteris quasi lumen est, neque bona neque
 35 mala [eorum] in occulto patitur. Huiusce rei ego 24
 inopiam fateor, Quirites; verum, id quod multo
 praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet.

- 25 Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. 5
- 26 Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abunde illis facundam et conpositam orationem fore. Sed in maxumo vostro beneficio cum omnibus locis meque vosque male dictis lacerent, non placuit reticere, nequis modestiam in conscientiam du- 10
- 27 ceret. Nam me quidem ex animi [mei] sententia nulla oratio laedere potest; quippe vera necesse est bene 10
- 28 praedicient, falsa vita moresque mei superant. Sed quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam 15
- 29 atque etiam reputate, num eorum paenitundum sit. Non possum fidei caussa imagines neque triumphos aut consulatus maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum phaleras, alia militaria dona,
- 30 praeterea cicatrices advorso pectore. Hae sunt meae 20
- 31 imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae egomet plurumis laboribus et 25
- 32 periculis quaesivi. Non sunt conposita verba mea: parvi id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. 25
- 33 Neque litteras Graecas didici; parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma rei publicae doc- 30
- 34 tus sum, hostem ferire, praesidium agitare, nihil metuere nisi turpem famam; hiemem atque aestatem iux- 30
- 35 ta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos arte colam, me opulenter, neque 35
- 36 gloriam meam, laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium; nam, cum tute per mol- 35
- 37 litiam agas, exercitum supplicio cogere, id est do- 35
- 38 minum, non imperatorem esse. Haec atque talia

maiores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus nos illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul erant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias imagines, memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur dono neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris preti cocum quam vilicum habeo. Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum [esse], arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant: ament potent, ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissimae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquunt nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non est ita. Nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere, turpissimi bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissime luxuria et ignavia, pessimae artes, illis, qui coluere eas, nihil obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, inperitiam atque superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens, sed me Hercules magis strenuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris aetas est, adnitimini mecum

et capessite rem publicam; neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine, in proelio, consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque
 48 vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto 5
 deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria, praeda, laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnis
 49 bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia immortalis factus est, neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis uti boni 10
 50 honestique vitam exigèrent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto.'

36 Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere comneatu 15
 stipendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum
 2 his Aulum Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite
 3 censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, 20
 alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. 25

4 Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis
 5 diebus Vticam advehitur. Exercitus ei traditur a Publio Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tole- 30
 37 rare nequiverat. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis 35
 2 locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissimum

quemque tutissimum; armis libertatem, patriam parentisque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, 3 et virtus omnium aequalis facta.

5 At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, 4 divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse, Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.

10 Metellus interea Romam profectus contra spem 86 suam laetissimis animis excipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus.

Sed Marius inpigre prudenterque suorum et 2 hostium res pariter attendere, cognoscere, quid boni 15 utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum ante venire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et 3 Gaetulos et Iugurtham, ex sociis nostris praedas agentis, saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis 20 exuerat.

Quae postquam gloriosa modo neque belli pa- 4 trandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se oportunistimae erant, 25 singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle 5 populi Romani amicitiam: nequid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accederet, an 6 mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est. Sed consul, uti sta- 89 tuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi, alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Iu- 2 gurtham ob suos tutar dos in manus venturum. Sed ubi 35 illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi tempus visum est.

4 Erat inter ingentis solitudines oppidum mag-
 num atque valens, nomine Capsa, cuius condi-
 tor Hercules Libus memorabatur. Eius cives apud
 Iugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelis-
 sumi habebantur, muniti advorsum hostis non moe- 5
 nibus modo et armis atque viris, verum etiam multo
 5 magis locorum asperitate. Nam praeter oppidum
 propinqua alia omnia vasta inculta, egentia aquae
 infesta serpentibus, quorum vis, sicuti omnium fer-
 rarum, [inopia cibi acrior, ad hoc natura serpentium 10
 ipsa perniciosas] siti magis quam alia re accenditur.
 6 Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum
 propter usum belli, tum quia res aspera videbatur, et
 Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat,
 haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud 15
 Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant,
 Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi
 7 aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni
 Africa, qua procul a mari incultius agebant, eo fa-
 cilis tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et 20
 ferina carne vescebantur, neque salem neque alia
 8 irritamenta gulae quaerebant: cibus illis advorsum
 famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae erat.
 90 Igitur consul, omnibus exploratis, credo deis fretus,
 — nam contra tantas difficultatis consilio satis provi- 25
 dere non poterat; quippe etiam frumenti inopia
 temptabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis
 quam arvo student, et quodcumque natum fuerat,
 iussu regis in loca munita contulerant, ager autem
 aridus et frugum vacuus ea tempestate; nam aesta- 30
 tis extremum erat — tamen pro rei copia satis provi-
 2 denter exornat: pecus omne, quod superioribus
 diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum
 attribuit, Aulum Manlium legatum cum cohortibus
 expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et com- 35
 meatum locaverat, ire iubet [dicitque]: se praeda-
 bundum post paucos dies eodem venturum. Sic

incepto suo occultato pergit ad flumen Tanam. ✓
 Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per cen- 91
 turias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex
 coriis utres uti fierent curabat; simul [et] inopiam
 5 frumenti lenire et ignaris omnibus parare quae
 mox usu forent; denique sexto die, cum ad flumen
 ventum est [maxuma vis utrius effecta], ibi castris 2
 levi munimento positis, milites cibum capere atque
 uti simul cum occasu solis egrederentur paratos esse
 10 iubet: omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque
 et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, 3
 castris egreditur, noctemque totam itinere facto
 consedit; idem proxima facit; dein tertia multo
 ante lucis adventum pervenit in locum tumultuosum
 15 ab Capsa non amplius duum milium intervallo, ibi-
 que quam occultissime potest cum omnibus copiis
 opperitur. Sed ubi dies coepit et Numidae, nihil 4
 hostile metuentes, multi oppido egressi, repente
 omnem equitatum et cum eis velocissimos pedites
 20 cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet;
 deinde ipse intentus propere sequi, neque milites
 praedari sinere. Quae postquam oppidani cogno- 5
 vere, res trepidae, metus ingens: malum improvisum,
 ad hoc pars civium extra moenia in hostium potes-
 25 tate coegere, uti deditionem facerent. Ceterum 6
 oppidum incensum; Numidae puberes interfecti, alii
 omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id faci- 7
 nus contra ius belli non avaritia neque scelere con-
 sulis admissum, sed quia locus Iugurthae oportunus,
 30 nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum 1
 [ante] neque beneficio neque metu coercitum.

Marius sine ullo suorum incommodo postquam 92 .
 tantam rem peregit, magnus et clarus antea, maior
 atque clarior haberi coepit. Omnia non bene con- 2
 35 sulta [modo, verum etiam casu data] in virtutem
 trahebantur: milites, modesto imperio habiti, simul
 et locupletes, ad caelum ferre, Numidae magis quam

mortalem timere: postremo omnes, socii atque hostes, credere, illi aut mentem divinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi.

- 3 Sed consul, bene ea res nbi evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, de- 5
sertá propter Capsensium miseras, igni corrumpit:
4 luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. 10
- 5 Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnia natura velut opere atque 15
6 consulto praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed
7 ea res forte quam consilio melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquae; aggeribus turribusque et aliis 20
8 machinationibus locus inportunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur, nam cum ea paullo processerant, igni aut lapidibus corrup-
9 pebantur; milites neque pro opere consistere prop- 25
ter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere aut
93 sauciari, ceteris metus augeri. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra 30
erat, an fortunam opperiretur, - qua saepe prospere
2 usus fuerat. Quae cum multos dies noctisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum proe- 35
liantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas; quarum cum unam atque alteram,

dein plures peteret, studio legundi paullatim prope
 ad summum montis egressus est. Vbi postquam 3
 solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido
 difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo 4
 5 loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullum
 modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem
 quo cuncta gignentium natura fert; cuius ramis modo,
 modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli pla-
 nitiem perrepsit, quod cuncti Numidae intenti proe-
 10 liantibus aderant. Exploratis omnibus quae mox 5
 usu fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti
 escenderat, sed temptans omnia et circumspiciens.
 Itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, 6
 ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum temp-
 15 tet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Ma- 7
 rius cum Ligure promissa eius cognitum ex prae-
 sentibus misit; quorum uti cuiusque ingenium erat,
 ita rem difficilem aut facilem nuntiavere; consulis
 animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia 8
 20 tubicinum et cornicinum numero quinque militesque
 quam velocissimos delegit, et cum eis, praesidio
 qui forent, quattuor centurionis, omnisque Liguri
 parere iubet et ei negotio proximum diem consti-
 tuit. Sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis 9 1
 25 compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum
 illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce arma
 ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis
 uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; su-
 per terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex
 30 coriis, ponderis gratia simul et offensa quo levius
 streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa et 2
 siquae vetustate radices eminebant laqueis vinciebat
 quibus adlevati milites facilius escenderent, interdum
 timidos insolentia itineris levare manu; ubi paullo
 35 asperior ascensus erat, singulos prae se inermis
 mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi: quae
 dubia nisu videbantur potissimum temptare, ac

saepius eadem escendens descendensque, dein sta-
 3 tim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu
 multumque fatigati tandem in castellum perveniunt,
 desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis die-
 bus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nun- 5
 tiis quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto
 die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero
 cohortatus milites et ipse extra vineas egressus
 testudine acta succedere et simul hostem tormentis
 4 sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Nu- 10
 midae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item
 incensis, non castelli moenibus sese tutabantur; sed
 pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis
 ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugur-
 5 thae servitium minari: secundis rebus feroces esse. 15
 Interim omnibus [Romanis hostibusque] proelio inten-
 tis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio
 his, illis pro salute certantibus, repente a tergo
 signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum
 processerant, fugere, deinde uti quisque muro pro- 20
 xumus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
 6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare fundere
 ac plerosque tantummodo sauciare, dein super oc-
 cisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes
 murum petere, neque quemquam omnium praeda 25
 7 morari. Sic forte correcta Mari temeritas, gloriam
 ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, Lucius Sulla
 quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos
 uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relic- 30
 tus erat.

2 Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, ido-
 neum visum est, de natura cultuque eius paucis
 dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi
 sumus, et Lucius Sisenna, optume et diligentissime 35
 omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum
 3 mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis

patriciae nobilis fuit, familia prope iam extincta
 maiorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis iuxta
 atque doctissime eruditus, animo ingenti; cupidus
 voluptatum — sed gloriae cupidior — otio luxurioso
 5 esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata,
 nisi quod de uxore potuit honestius consuli; fa-
 cundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda
 negotia altitudo ingeni incredibilis; multarum rerum
 ac maxime pecuniae largitor. Atque illi, felicis- 4
 10 sumo omnium, ante civilem victoriam numquam
 super industriam fortuna fuit, multique dubitavere
 fortior an felicior esset; nam postea quae fecerit
 incertum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in 96
 15 Africam atque in castra Mari cum equitatu venit,
 rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium
 in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites 2
 benigne adpellare: multis rogantibus, aliis per se
 ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea prope-
 20 rantius quam aes mutuum reddere; ipse ab nullo
 repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi
 deberent: ioca atque seria cum humillumis agere.
 In operibus in agmine atque ad vigilias multus 3
 adesse, neque interim, quod prava ambitio solet,
 25 consulis aut cuiusquam boni famam laedere; tan-
 tummodo neque consilio neque manu priorem alium
 pati, plerosque ante venire. Quis rebus et artibus 4
 brevi Mario militibusque carissimus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam alios- 97
 30 que locos munitos et sibi utilis, simul et magnam
 pecuniam amiserat, ad Bocchum nuntios mittit,
 quam primum in Numidiam copias adduceret: proeli
 faciendi tempus adesse. Quem ubi cunctari acce- 2
 pit et dubium belli atque pacis rationes trahere,
 35 rursus, uti antea, proximos eius donis corrumpit,
 ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam,
 si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis fini-

bus bellum compositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit.

Ita amborum exercitu coniuncto, Marium, iam in hiberna proficiscentem, vix decuma parte die 5 reliqua invadunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem 4 fore. Igitur simul consul ex multis de hostium 10 adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui aut sarcinas colligere, denique ante quam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, sed catervatim, uti 15 quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes, trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos descendere, obviam ire hostibus; pugna latrocinio magis quam 20 proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites pedites permixti cedere alii, alii obtruncare, multos, contra advorsos acerrime pugnantis, ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique cir- 25 cumfusi erant; denique Romani veteres et ob ea scientes belli, siquos locus aut casus coniunxerat, orbis facere, atque ita ab omnibus partibus simul 98 tecti et instructi hostium vim sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis 30 quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi obstitierant, invadere: manu consulere militibus, quo- 35 niam imperare conturbatis omnibus non poterat. 2 Iamque dies consumptus erat, cum tamen barbari

nihil remittere atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex 3
 copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se oc-
 5 cupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat, alter usu oportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus 4
 noctem agitare iubet; ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum 10
 contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio 5
 deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi
 15 consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque 6
 noctis barbari suo more laetari exultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex 7
 tenebris et editoribus locis facilia visu magnoque
 20 hortamento erant. Plurimum vero Marius inpe- 99
 ritia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere, deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus et paullo ante somno captis, de
 25 inproviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri 2
 atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere, neque om-
 30 nino facere aut providere quicquam poterant: ita 3
 cunctos strepitu clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu terrore formido quasi vecordia ceperat. Denique omnes fusi fugatique; arma et signa
 35 omnibus superioribus interempti. Nam somno et metu insolito inpedita fuga.

Dein Marius, uti coeperat, in hiberna [proficis- 100

citur quae]: propter commeatum in oppidis maritum-
 mis agere decreverat. Neque tamen victoria so-
 cors aut insolens factus, sed pariter atque in con-
 2 spectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla
 cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte Au- 5
 lus Manlius cum funditoribus et sagittariis, prae-
 terea cohortis Ligurum curabat; primos et extre-
 mos cum expeditis manipulis tribunos locaverat;
 3 perfugae, minime cari et regionum scientissimi,
 hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo 10
 inposito, omnia providere, apud omnis adesse, lau-
 4 dare et increpare merentis. Ipse armatus intentus-
 que, item milites cogeat; neque secus, atque iter
 facere, castra munire, excubitum in porta cohortis
 ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mit- 15
 tere, praeterea alios super vallum in munimentis
 locare, vigiliis ipse circumire, non tam diffidentia
 futurum quae imperavisset, quam uti militibus exae-
 5 quatus cum imperatore labos volentibus esset. Et
 sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini 20
 belli pudore magis quam malo exercitum coercebat;
 quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars quod
 a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri
 miserias vocant, voluptati habuisset; nisi tamen res
 publica pariter ac saevissimo imperio bene atque
 decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haud longe ab oppido 25
 Circa undique simul speculatores citi sese ostendunt,
 2 qua re hostis adesse intellegitur. Sed quia divorsi
 redeuntes, alius ab alia parte atque omnes idem 30
 significabant, consul incertus quonam modo aciem
 instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia
 paratus, ibidem opperitur. Ita Iugurtham spes
 frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat,
 ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus 35
 4 venturos. Interim Sulla, quem primum hostes atti-
 gerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime

confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri
 in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora
 tegere, et siqui in manus venerant, obtruncare.
 Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum 5
 5 peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque
 in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, pos-
 tremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius 6
 apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum pluru-
 mis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu,
 10 clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine
 — nam ad Numantiam loqui didicerat — exclamat:
 nostros frustra pugnare, paullo ante Marium sua
 manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum
 ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso pe-
 15 dite nostro cruentaverat. Quod ubi milites acce- 7
 pere, magis atrocitate rei quam fide nunti terren-
 tur, simulque barbari animos tollere et in percul-
 sos Romanos acrius incedere. Iamque paullum ab 8
 fuga aberant, cum Sulla, profligatis eis quos ad-
 20 vorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit.
 Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sus- 9
 tentare suos et prope iam adeptam victoriam reti-
 nere cupit, circumventus ab equitibus, dextera si-
 nistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vi-
 25 tabundus erumpit. Atque interim Marius fugatis 10
 equitibus accurrit auxilio suis, quos pelli iam ac-
 ceperat. Denique hostes iam undique fusi. Tum 11
 spectaculum horribile in campis patentibus: sequi
 fugere, occidi capi, equi atque viri adfficti, ac multi
 30 volneribus acceptis neque fugere posse neque quie-
 tem pati, niti modo ac statim concidere: postremo
 omnia, qua visus erat, constrata telis armis, cada-
 veribus, et inter ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haud dubie iam victor per- 102
 35 venit in oppidum Cirtam, quo initio profectus in-
 tenderat. Eo post diem quintum, quam iterum bar- 2
 bari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt,

qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam
 fidissimos ad eum mitteret: velle de suo et de
 3 populi Romani commodo cum eis disserere. | Ille
 statim Lucium Sullam et Aulum Manlium ire
 iubet. | Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit 5
 verba apud regem facere, uti ingenium aut avorsum
 flecterent, aut cupidum pacis vehementius accen-
 4 derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati
 a Manlio concessum, pauca verba huiusce modi
 locutus:

10 'Rex Bocche, magna nobis laetitia est, quod te
 talem virum dei monuere, uti aliquando pacem
 quam bellum malle, neu te optimum cum pessimo
 omnium Iugurtha miscendo conmaculares, simul
 nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te 15
 6 errantem atque illum sceleratissimum persequi. Ad
 hoc populo Romano iam a principio [inopi] melius
 visum, amicos quam servos quaerere; tutiusque
 7 rati, volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero
 nulla oportunior nostra amicitia, primum, quia pro- 20
 cul absumus, in quo offensae minimum, gratia par
 ac si prope adessemus; dein quia parentis abunde
 habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam
 8 omnium satis fuit. Atque hoc utinam a principio
 tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc 25
 tempus multo plura bona accepisses, quam mala
 9 perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum
 Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse et
 vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando
 per illam licet, festina atque uti coepisti perge. 30
 10 Multa atque oportuna habes, quo facilius errata
 11 officii superes. Postremo hoc in pectus tuum
 demitte, numquam populum Romanum beneficiis
 victum esse; nam bello quid valeat, tute scis'.
 12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca 35
 pro delicto suo verba facit: se non hostili animo,
 sed ob regnum tutandum arma cepisse; nam Nu-

midiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure 13
belli suam factam, eam vastari a Mario pati ne-
quivisse; praeterea missis antea Romam legatis, 14
repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac
5 tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum
missurum.

Dein, copia facta, animus barbari ab amicis 15
flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et
Manli metuens id quod parabatur, donis corru-
10 perat.

Marius interea, exercitu in hibernaculis conpo- 103
sito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus
proficiscitur in loca sola obsessum turrim regiam,
quo Iugurtha perfugas omnis praesidium inposuerat.

15 Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi 2
duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis
amicis quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex
omni copia necessariorum quinque delegit, quorum
et fides cognita et ingenia validissima erant. Eos 3
20 ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire
iubet, agundarum rerum et quocumque modo belli
conponendi licentiam ipsis permittit. Illi mature 4
ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde in
itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique,
25 pavidi sine decore ad Sullam profugiunt, quem
consul in expeditionem proficiscens pro praetore
reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, uti 5
meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit;
qua re barbari et famam Romanorum avaritiae fal-
30 sam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum
rati. Nam etiamtum largitio multis ignota erat; 6
munificus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona
omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori 7
mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt,
35 uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem,
magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut
benivolentiae esse credebant, oratione extollunt;

dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud
 Marium, item apud senatum verba facerent, circiter
 104 dies quadraginta ibidem opperiantur. Marius post-
 quam confecto negotio, quo intenderat, Cirtam red-
 dit, de adventu legatorum certior factus, illosque 5
 et Sullam venire iubet, item Lucium Belienum
 praetorem ab Utica, praeterea omnis undique sena-
 torii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cogno-
 2 scit. Legatis potestas eundi Romam [fit] ab con-
 sule, interea indutiae postulabantur. Ea Sullae 10
 et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, sci-
 licet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mo-
 3 biles semper in adversa mutantur. Ceterum Mauri,
 inpetratis omnibus, tres Romam profecti cum Gnaeo
 Octavio Rufone, qui quaestor stipendium in Afri- 15
 cam portaverat, duo ad regem redeunt. Ex eis
 Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et
 4 studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius,
 postquam errasse regem et Iugurthae scelere lap-
 sum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus 20
 hoc modo respondetur: 'Senatus et populus Roma-
 nus benefici et iniuriae memor esse solet. Ceterum,
 Bocchum quoniam paenitet, delicta gratiae facit;
 foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'
 105 Quis rebus cognitis Bocchus per litteras a Ma- 25
 rio petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbi-
 2 tratu de communibus negotiis consuleretur. Is
 missus cum praesidio equitum [atque peditum], item
 funditorum Balearium; praeterea iere sagittarii et
 cohors Paeligna cum velitaribus armis, itineris pro- 30
 perandi causa, neque his secus atque aliis armis
 adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti.
 3 Sed in itinere quinto denique die Volux, filius
 Bocchi, repente in campis patentibus cum mille
 non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et 35
 effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum
 4 ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. Igi-

tur sese quisque expedire, arma atque tela temptare,
 intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippe
 victoribus, et advorsum eos quos saepe vicerant.
 Interim equites exploratum praemissi rem, uti erat, 5
 5 quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem 106
 adpellat [dicitque]: se a patre Boccho obviam illis
 simul et praesidio missum. Deinde eum et proxu-
 mum diem sine metu coniuncti eunt. Post, ubi 2
 castra locata et diei vesper erat, repente Maurus
 10 incerto voltu [pavens] ad Sullam adcurrit [dicitque]:
 sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud
 procul abesse; simul, uti noctu clam secum pro-
 fugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci 3
 negat, se totiens fusum Numidam pertimescere:
 15 virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis
 adesset, mansurum potius, quam proditis, quos du-
 cebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo
 morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eo 4
 dem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium
 20 adprobat, ac statim milites cenatos esse, in castris
 ignis quam creberrimos fieri, dein prima vigilia
 silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fes- 5
 sis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra
 metabatur, cum equites Mauri nuntiant, Iugurtham
 25 circiter duum milium intervallo ante [eos] conse-
 disse. Quod postquam auditum est, tum vero in- 6
 gens metus nostros invadit: credere se proditos a
 Voluce et insidiis circumventos, ac fuere qui dice-
 rent manu vindicandum, neque apud illum tantum
 30 scelus inultum relinquendum. At Sulla, quamquam 107
 eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum pro-
 hibet; suos hortatur, uti fortem animum gererent:
 saepe antea paucis strenuis advorsum multitudinem
 bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pe-
 35 percissent, tanto tutiores fore; nec quemquam de-
 cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus
 auxilium petere, in maximo metu nudum et cae-

2 cum corpus ad hostis vortere. (Deinde Volucem,
 quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus
 ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex
 3 castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea
 crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate 5
 Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cogni-
 4 tum esset; ceterum, quoniam neque ingentem mul-
 titudinem haberet, et spes opesque eius ex patre
 suo penderent, [credere] illum nihil palam ausurum,
 5 cum ipse filius testis adesset; quare optimum factu 10
 videri, per media eius castra palam transire; sese,
 vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum
 6 cum Sulla iturum. Ea res, ut in tali negotio, pro-
 bata, ac statim profecti, quia de improvise accide-
 rant dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes 15
 7 transeunt. Dein paucis diebus, quo ire intenderant,
 perventum est.

108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomi-
 ne multum et familiariter agebat, praemissus ab
 Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator 20
 et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea
 Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae,
 ceterum materno genere impar — nam pater eius ex
 concubina ortus erat — Mauro ob ingeni multa bona
 2 carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse 25
 Romanis multis ante tempestatibus expertus, ilico
 ad Sullam nuntiatum mittit, paratum sese facere,
 quae populus Romanus vellet: colloquio diem lo-
 cum tempus ipse delegeret; consulta sese omnia
 cum illo integra habere; neu Iugurthae legatum 30
 pertimesceret, quo res communis licentius gerere-
 tur; nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse.
 3 Sed ego conperior, Bocchum magis Punica fide,
 quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et
 Numidam spe pacis attinuisse multumque cum ani- 35
 mo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an
 illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, me-

tum pro nobis suasisse. Igitur Sulla respondit, **109**
 pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte, aut
 nullo aut quam paucissimis praesentibus; simul
 edocet, quae sibi responderentur. Postquam sicuti **2**
5 voluerat congressi, dicit se missum a consule ve-
 nisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus
 foret. Tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem **3**
 decimum redire iubet: [ac] nihil etiamnum decre-
 visse, sed illo die responsurum. Dein ambo in sua
10 castra digressi. Sed ubi plerumque noctis proces-**4**
 sit. Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque
 tantummodo fidi interpretes adhibentur, praeterea
 Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia
 ambobus. Ac statim sic rex incipit:

15 'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxu- **110**
 mus in hac terra et omnium, quos novi, privato
 homini gratiam deberem. Et mehercule, Sulla, **2**
 ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro ego-
 met opem tuli, nullius indigus. Id inminutum, **3**
20 quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi
 eguisse aliquando [pretium] amicitiae tuae, qua apud
 animum meum nihil carius [est]. Id adeo experiri **4**
 licet; arma viros, pecuniam, postremo quidquid
 animo lubet, sume utere, et quoad vives, numquam
25 tibi redditam gratiam putaveris; semper apud me
 integra erit; denique nihil, me sciente, frustra vo-
 les. Nam, ut ego aestumo, regem armis quam **5**
 munificentia vinci minus flagitiosum est. Ceterum **6**
 de re publica vostra, cuius curator huc missus es,
30 paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque
 feci, neque factum unquam volui; ad finis meos
 advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto, **7**
 quando vobis ita placet; gerite, quod voltis, cum
 Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter
35 me et Micipsam fuit, non egrediar, neque id in-**3**
 trare Iugurtham sinam. Praeterea siquid meque vo-
 bisque dignum petiveris, haud repulsus abibis'.

- 111** Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et de communibus rebus multis disseruit, denique regi patefecit: quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros; faciendum aliquid, quod illorum magis quam sua rettulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram. Rex primo negitare: adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse, ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi erant; denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae omnium turum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida defessus bello avidissimus, quae utilia visa constituunt. Ita composito dolo digrediuntur.
- 112** At rex postero die Asparem Iugurthae legatum adpellat [dicitque]: sibi per Dabarem ex Sullae cognitum, posse condicionibus bellum poni; quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae venit; deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei denuntiat: Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere, sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse; ceterum Bocchus si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; cum talem virum in potestatem habuisset, tum fore, uti iussu senati atque populi Romani foedus fieret; neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rem publicam in hostium potestate, relictum iri.
- 113** Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo an vere cunctatus, parum

rum conperimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut
vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae.
Postea tempore et loco constituto, in colloquium **2**
uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo
5 Iugurthae legatum adpellare, benigne habere, idem
ambobus polliceri. Illi pariter laeti, spei bonae
pleni esse. Sed nocte ea, quae proxima fuit ante **3**
diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis
ac statim inmutata voluntate remotis, dicitur secum
10 ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque
animo varius, quae scilicet, tacente ipso, occulta
pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam ac- **4**
cersiri iubet et ex eius sententia Numidae insidias
tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nuntiatum **5**
15 est Iugurtham haud procul abesse, cum paucis
amicis et quaestore nostro quasi obviis honoris caussa
procedit in tumulum facillimum visu insidiantibus.
Eodem Numida cum plerisque necessariis suis in- **6**
ermis, uti dictum erat, accedit ac statim signo dato
20 undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri ob- **7**
truncati; Iugurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo
ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus **114**
nostris Quinto Caepione et Marco Manlio male
25 pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat.
Scilicet inde usque ad nostram memoriam Romani **2**
sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Sed **3**
postquam bellum in Numidia confectum et Iugur-
30 tham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius
consul absens factus, et ei decreta provincia Gal-
lia; isque Kalendis Ianuariis magna gloria consul
triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civi- **4**
tatis in illo sitae.

EX HISTORIIS
QVAE EXTANT
ORATIONES ET EPISTVLAE

EX HISTORIA I

ORATIO LEPIDI CONSVLIS

AD POPVLVM ROMANVM

(I. 45 KRITZ)

5 Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per
ceteras gentis maximi et clari estis, plurimum ti-
moris mihi faciunt adversum tyrannidem Luci Sul-
lae, ne, quae ipsi nefanda aestumatis, ea parum
credendo de aliis circumveniamini — praesertim
10 cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit
neque se aliter tutum putet, quam si peior atque
intestabilior metu vostro fuerit, quo captis liberta-
tis curam miseria eximat — aut, si provideritis,
in vitandis periculis magis quam ulciscendo tenea-
15 mini. Satellites quidem eius, homines maximi 2
nominis, optimis maiorum exemplis, nequeo satis
mirari, qui dominationis in vos servitium suum
mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt
quam optumo iure liberi agere: praeclara Brutorum 3
20 atque Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti ad
ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda.
Nam quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et 4
Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae
cuique sedes, neu cui nisi legibus pareremus? Quae 5
25 cuncta scaevus iste Romulus quasi ab externis
rapta tenet, non tot exercituum clade neque consu-
lum et aliorum principum, quos fortuna belli con-
sumpserat, satiatus, sed tum crudelior, cum pleros-
que secundae res in miserationem ex ira vortunt.
30 Quin solus omnium post memoriam humani generis 6

supplicia in post futuros composuit, quis prius iniuria quam vita certa esset; pravissimeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate terremini.

Agundum atque obviam eundum est, Quirites, 5
ne spolia vostra penes illos sint; non prolatandum neque votis paranda auxilia: nisi forte speratis taedium iam aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata periculosius dimissurum.

8 At ille eo processit, ut nihil gloriosum nisi tutum 10
et omnia retinendae dominationis honesta aestumet.

9 Itaque illa quies et otium cum libertate, quae multi
probi potius quam laborem cum honoribus capes-
10 sebant, nulla sunt: hac tempestate serviundum aut
imperitandum, habendus metus est aut faciendus, 15

11 Quirites. Nam quid ultra? quaeve humana superant
aut divina inpolluta sunt? Populus Romanus, paullo
ante gentium moderator, exutus imperio gloria
iure, agitandi inops despectusque ne servilia qui-
12 dem alimenta reliqua habet. Sociorum et Lati 20
magna vis civitate pro multis et egregiis factis a
vobis data per unum prohibentur, et plebis in-
noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites,
mercedem scelerum. Leges iudicia, aerarium, provin-
ciae reges penes unum, denique necis civium 25
14 et vitae licentia. Simul humanas hostias vidistis
15 et sepulcra infecta sanguine civili. Estne viris
reliqui aliud quam solvere iniuriam aut mori per
virtutem? Quoniam quidem unum omnibus finem
natura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam 30
16 extremam necessitatem nihil ausus nisi muliebri
17 ingenio expectat. Verum ego seditiosus, uti Sulla
ait, qui praemia turbarum queror, et bellum cupi-
17 ens, qui iura pacis repeto. Scilicet quia non aliter
salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Vettius 35
Picens et scriba Cornelius aliena bene parta pro-
degerint; nisi adprobaritis omnes proscriptionem

innoxiorum ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cimbricam praedam venum aut dono datam. At obiectat mihi possessiones ex bonis 18
 5 proscriptorum: quod quidem scelerum illius vel maxumum est, non me neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa, quae tum formidine mercatus sum pretio soluto, iure tamen, dominis restituo, neque pati consilium
 10 est ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non
 15 paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.

Neque iam quid existumetis de illo, sed quantum audeatis vereor: ne alius alium principem expectantes ante capiamini, non opibus eius, quae
 20 fuitiles et corruptae sunt, sed vostra socordia crepti. Scilicet quam audeas tam videri felicem. Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem 21
 25 volt, aut quis non omnia mutata praeter victorem? An [scilicet] milites, quorum sanguine Tarulae Scirroque, pessumis servorum, divitiae partae sunt; an quibus praelatus in magistratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exer-
 22 citus, cui per tot volnera et labores nihil praeter
 30 tyrannum quaesitum est. Nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet
 23 extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque invidiam
 35 suam, praemia penes paucos intellexerint. Quare 24
 igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire sunt vitis obtentui; quibus labe

- factis quam formidatus est tam contemnetur: nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et paricidio suo nomina indidit; neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit.
- 25 Quae si vobis pax et composita intelleguntur, maxima turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnite legibus inpositis, accipite otium cum servitio et tradite exemplum posteris ad rem publicam
- 26 suimet sanguinis mercede circumveniundam. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, dignitati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas quieto
- 27 servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis Marcum Aemilium consulem duce[m] et auctorem sequimini ad recipiendam libertatem.
-

EX HISTORIA I
ORATIO PHILIPPI
IN SENTENTIA

(L. 51 KRITZ)

5 Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam quietam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab eis, quos prohibere magis decebat, postremo, quae pessimi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum atque arma, quamquam vobis invisae, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt; nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium est.

15 Pro dei boni, qui hanc urbem, amissa curia, adhuc tegitis, Marcus Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior an ignavior sit deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet et ex contempto metuendum effecit: vos mussantes et retractantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure; quoniam ex rapinis consulum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset, cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. Immo despecti et indigni re publica habiti praedae loco aestumantur; quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a

principio, cum Etruriam coniurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant, cum privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocina quaerendo consilium publicum corruperunt. At tum erat Lepidus latro cum caloni-
 bus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit; nunc est pro consule cum imperio, non empto sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus; et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantes
 inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace turbae sunt; hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damassippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria
 atque omnes reliquiae belli arrectae; Hispaniae armis sollicitae; Mithridates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum ducem nihil abest ad subvortendum imperium.

9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros contactu procedere. Nam ubi malos praemia secuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An expectatis,
 dum exercitu rursus admoto ferro atque flamma urbem invadat? quod multo propius est ab eo quo agitatur statu, quam ex pace et concordia ad arma civilia; quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria, sed
 11 legum ac libertatis subvortundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, ex-

pers consili, inquires, haec atque illa temptans; metuit otium, odit bellum; luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vostra socordia. Ne-
que mihi satis consili est, metum an ignaviam an
dementiam eam adpellem: qui videmini tanta mala
quasi fulmen optare se quisque ne attingat, sed
prohibere ne conari quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum
natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia
palam instruebantur, et eo boni malos facile ante
ibant: nunc pax et concordia disturbantur palam,
defenduntur occulte; quibus illa placent, in armis
sunt, vos in metu. Quid expectatis? nisi forte pu-
det aut piget recte facere. An Lepidi mandata
animos movere? qui placere ait sua cuique reddi,
et aliena tenet; belli iura rescindi, cum ipse armis
cogat; civitatem confirmari, quibus ademptam negat;
concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem
restitui, ex qua omnes discordiae accensae.
Pessume omnium atque inprudenter, tibine egestas
civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi
nisi armis partum aut per iniuriam. Alterum consulatum
petis, quasi primum reddideris; bello concordiam
quaeris, quo parta disturbatur: nostri proditor,
istis infidus, hostis omnium bonorum. Vt te
neque hominum neque deorum pudet, quos per fidem
aut periurio violasti. Qui quando talis es, maneas
in sententia et retineas arma te hortor, neu prolatandis
seditionibus, inquires ipse, nos in sollicitudine
adtimeas. Neque te provinciae neque leges neque dei
penates civem patiuntur. Perge qua coeptas, ut quam
maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando
rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis?
Dilectus adversum vos habiti, pecuniae publice et
privatim extortae, praesidia deducta atque inposita:
ex lubricitate leges imperantur

— cum interim vos legatos et decreta paratis. Quanto me Hercules avidius pacem petieritis tanto bellum acrius erit, cum intellet se metu magis
 18 quam aequo et bono sustentatum. Nam qui tur-
 bas et caedem civium odisse ait et ob id, armato 5
 Lepido, vos inermos retinet, quae victis toleranda
 sunt, ea, cum facere possitis, patiamini potius cen-
 set. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum
 19 suadet. Haec si placent, si tanta torpedo animos
 oppressit, ut obliiti scelerum Cinnae, cuius in urbem 10
 reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos
 atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis,
 quid opus decretis? quid auxilio Catuli? Quin is
 20 et alii boni rem publicam frustra curant. Agite
 ut lubet: parate vobis Cethegi atque alia prodito- 15
 rum patrocinia, qui rapinas et incendia instaurare
 cupiunt et rursus advorsum deos penatis manus
 armare: sin libertas et vera magis placent, decer-
 nite digna nomini et augete ingenium viris forti-
 21 bus. Adest novus exercitus, ad hoc coloniae vete- 20
 rum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna
 meliores sequitur: iam illa, quae socordia nostra
 collecta sunt, dilabentur.

22 Quare ita censeo: quoniam Marcus Lepidus
 exercitum privato consilio paratum cum pessumis 25
 et hostibus rei publicae contra huius ordinis auc-
 toritatem ad urbem ducit, uti Appius Claudius in-
 terrex cum Quinto Catulo pro consule et ceteris,
 quibus imperium est, urbi praesidio sint operam-
 que dent nequid res publica detrimenti capiat. 30

EX HISTORIA II

ORATIO GAI COTTAE CONSVLIS

AD POPVLVM ROMANVM

(II. 50 KRITZ)

5 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque,
multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim
reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis om-
nibus numquam animus negotio defuit neque decre-
tis labos; malae secundaeque res opes, non inge-
10 nium mihi mutabant. At contra in his miseriis 2
cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea se-
nectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero
acta iam aetate ne mortem quidem honestam spe-
rare licet. Nam si paricida vestri sum et bis ge- 3
15 nitus hic deos penatis meos patriamque et summum
imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus sa-
tis est aut quae poena mortuo? quin omnia memo-
rata apud inferos supplicia scelere meo vici. A 4
20 prima adulescentia in ore vestro privatus et in ma-
gistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui
pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam fa-
cundiam neque ingenium ad male faciendum exercui;
avidissimus privatae gratiae maxumas inimicitias
pro re publica suscepi; quis victus cum illa simul
25 cum egens alienae opis plura mala expectarem,
vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque penatis
cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beni- 5
ficiis vix satis gratus videar, si singulis animam,
quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura
30 naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama
et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur.

6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique
 inpeditissima re publica. Namque imperatores His-
 paniae stipendium milites, arma frumentum poscunt;
 et id res cogit, quoniam defectione sociorum et
 Sertori per montis fuga neque manu certare pos- 5
 7 sunt neque utilia parare. Exercitus in Asia Cilicia-
 que ob nimias opes Mithridatis aluntur, Macedonia
 plena hostium est, nec minus Italiae maritima et
 provinciarum; cum interim vectigalia parva et bel-
 lis incerta vix X partem sumptuum sustinent: ita 10
 classe, quae commeatus tuebatur, minore quam an-
 8 tea navigamus. Haec si dolo aut socordia nostra
 contracta sunt, agite ut monet ira, supplicium su-
 mite: sin fortuna communis asperior est, quare in-
 digna vobis nobisque et re publica incipitis? 15
 9 Atque ego, cuius aetati mors propior est, non
 deprecor, siquid ea vobis incommodi demitur: ne-
 que mox ingenio corporis honestius quam pro vostra
 10 salute finem vitae fecerim. Adsum en Gaius Cotta
 consul; facio quod saepe maiores asperis bellis fecere: 20
 voveo dedoque me pro re publica, — quam deinde
 11 cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bo-
 nus nemo volet, cum fortunae et maris et belli ab
 aliis acti ratio reddunda aut turpiter moriundum
 12 sit. Tantummodo in animis habetote non me ob 25
 scelus aut avaritiam caesum, sed volentem pro ma-
 13 xumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos,
 Quirites, et gloriam maiorum, tolerate advorsa et
 14 consulite rei publicae! Multa cura summo imperio
 inest, multi ingentes labores, quos nequiquam ab- 30
 nuitis, sed pacis opulentiam quaeritis, cum omnes
 provinciae regna, maria terraeque aspera aut fessa
 bellis sint.

EX HISTORIA II

EPISTVLA GNAEI POMPEI

AD SENATVM

(III. 1 KRITZ)

5 Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labores et pericula suscepissem, quotiens a prima adulescentia ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis quam adhuc agitis, patres conscripti:
10 quem contra aetatem proiectum ad bellum saevissimum cum exercitu optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, confecistis. Hac in spe populus Romanus liberos suos 2 ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus et totiens ob rem publicam fuso sanguine? Fessus 15 scribundo mittundoque legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus est. Per 3 deos immortalis, utrum censetis me vicem aerari praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere posse? Equidem fateor me ad hoc 4 bellum maiore studio quam consilio profectum: quippe qui nomine modo imperi a vobis accepto diebus XL exercitum paravi hostisque in cervicibus 25 iam Italiae agentis ab Alpibus in Hispaniam summovi. Per eas iter aliud atque Annibal nobis opportunius patefeci. Recepi Galliam Pyrenaeum, 5 Lacetaniam Indigetis, et primum impetum Sertori victoris novis militibus et multo paucioribus sustinui hiememque castris inter saevissimos hostis, non 30 per oppida neque ex ambitione mea egi. Quid

deinde proelia aut expeditiones hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus valet quam verba. Castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium Gaius Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem redditis. Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; namque stipendium neutri datur: victor uterque in Italiam venire potest. 10

8 Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvertatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem vastavimus praeter maritimas civitates, ultro nobis 15 sumptui onerique. Gallia superiore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit et nunc malis fructibus ipsa vix agit. Ego non rem familiarem modo, verum etiam fidem consumpsi. Reliqui vos estis: qui nisi subvenitis, invito et praedice 20 cente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.

EX HISTORIA III

ORATIO MACRI TRIBVNI PLEBEI

AD PLEBEM

(III. 82 KRITZ)

5 Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter
ius a maioribus relictum vobis et hoc a Sulla pa-
ratum servitium interesset, multis mihi disserendum
fuit. docendique, quas ob iniurias et quotiens a pa-
tribus armata plebes secessisset utique vindices pa-
10 ravisset, omnis iuris sui tribunos plebei. Nunc hor-2
tari modo relicum est et ire primum via, qua ca-
pessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, 3
quantas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie
magistratus, pellere dominatione incipiam, quantoque
15 tutius factio noxiorum agat quam soli innocentes.
Sed praeter spem bonam ex vobis, quae metum 4
vicit, statui certaminis advorsa pro libertate potiora
esse forti viro quam omnino non certavisse. Quam-5
quam omnes alii creati pro iure vostro vim cunc-
20 tam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis in vos
convortere meliusque habent mercede delinquere
quam gratis recte facere.

Itaque omnes concessere iam in paucorum do-6
minationem, qui per militare nomen aerarium exer-
25 citus, regna provincias occupavere et arcem habent
ex spoliis vestris: cum interim more pecorum vos
multitudo singulis habendos fruendosque praebetis,
exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi quia
vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim, nunc
30 dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: 7
et mox, si vestra receperitis, ad vos plerique. Ra-

ris enim animus est ad ea, quae placent, defendenda: ceteri validiorum sunt. An dubium habetis, num obficere quid vobis uno animo pergentibus possit, quos languidos socordisque pertimere? Nisi forte Gaius Cotta, ex factione media consul, aliter 5 quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit; et, quamquam Lucius Sicinius primus de potestate tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam 9 vos iniuriae pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et Mamerco consulibus; dein Gaius Curio ad exitium 15 usque insontis tribuni dominatus est; Lucullus superiore anno quantis animis ierit in Lucium Quintium, vidistis, quantae denique nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto in cassum agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis 20 facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione 2 in vobis sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrimque quaesita est et erepta in posterum, 25 vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum.

13 Quod ego vos moneo quaesoque ut animadvortatis, neu nomina rerum ad ignaviam mutantem otium pro servitio adpelletis. Quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est condicio: 30 fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animum advortere et, nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. Primum omnium amittendum morem hunc quem 35 agitis, impigrae linguae, animi ignavi, non ultra conditionis locum memores libertatis. Deinde — ne vos

ad virilia illa vocem, quo tribunos plebei modo, patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et, quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consultorem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, utroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem capiatis; neque discordias, ut illi criminantur, sed earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis censebo. Gerant habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos; Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vestra pensantur: qua tamen quinque modis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res et ignaviam cuiusque tenuissima spe frustratur: quae tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro iniuriae gratiam debere? Namque alio modo neque valent in univorsos neque conabuntur. Cavendus dolus est. Itaque simul comparant delinimenta et differunt vos in adventum Gnaei Pompei: quem ipsum, ubi pertinere sublatum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque eos pudet, uti se ferunt libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium,

- tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus vobis esse quam illis dominationis socium, auctoremque in primis fore tribuniciae potestatis.
- 24 Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. 5
- 25 Itaque verborum satis dictum est: neque enim
- 26 ignorantia res claudit; verum occupavit nescio qua vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati: scilicet quia tergis abstinetur et huc 10
- 27 ire licet atque illuc, munera ditium dominorum, atque haec eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur in provin-
- 28 cias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinuerint quam vos repetiveritis libertatem. 15

EX HISTORIA III

EPISTVLA MITHRIDATIS

(III. 19 KRITZ)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes
5 qui secundis rebus suis ad belli societatem orantur,
considerare debent, liceatne tum pacem agere; dein,
quod quaesitur satisne pium tutum, gloriosum an
indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet, nisi 2
hostes opportuni et scelestissimi, egregia fama, si
10 Roma nos oppresserit, futura est, neque petere au-
deam societatem et frustra mala mea cum bonis
tuis misceri sperem. Atque ea, quae te morari 3
posse videntur, ira in Tigranem recentis belli et
meae res parum prosperae, si vera existumare vo-
15 les, maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius 4
qualem tu voles societatem accipiet; mihi fortuna,
multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi;
et, quod florentibus optabile est, ego non vali-
dissimus praebeo exemplum, quo rectius tua
20 componas.

Namque Romanis cum nationibus populis regi- 5
bus cunctis una et ea vetus caussa bellandi est,
cupido profunda imperi et divitiarum. Qua primo
cum rege Macedonum Philippo bellum sumpsere,
25 dum a Carthaginiensibus premebantur amicitiam
simulantes. Ei subvenientem Antiochum conces- 6
sione Asiae per dolum avortere; ac mox fracto
Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et de-
cem milibus talentorum spoliatus est. Persen deinde 7

Philippi filium, post multa et varia certamina apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi et re-
 8 pertores perfidiae, quia pacto vitam dederant, in-
 somniis occidere. Eumenen, cuius amicitiam glo-
 9 riose ostentant, initio prodidit Antiocho, pacis mer-
 cedem; post, habitum custodiae agri captivi, sump-
 5 tibus et contumeliis ex rege miserrimum servorum
 effecere: simulatoque in pio testamento filium eius
 Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hos-
 9 tium more per triumphum duxere; Asia ab ipsis 10
 obsessa est. Postremo Bithyniam Nicomede mortuo
 diripere, cum filius Nysa, quam reginam adpella-
 10 verat, genitus haud dubie esset. Nam quid ego
 me adpellem? quem diiunctum undique regnis et
 tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat divi- 15
 tem neque servitutum esse, per Nicomedem bello
 laccessiverunt, sceleris eorum haud ignarum et ea,
 quae accidere, testatum antea Cretensis, solos om-
 nium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum.
 11 Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia ex- 20
 pulsi Asiamque spoliis regis Antiochi recepi et
 12 Graeciae demsi grave servitium. Incepta mea po-
 stremus servorum Archelaus exercitu prodito impe-
 didit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut
 meis laboribus tuti essent, armis abstinuit, acerbis- 25
 sumas poenas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies
 bellum prolatans, Cretenses impugnati semel iam
 13 neque finem nisi excidio habituri. Equidem cum
 mihi ob ipsorum interna mala dilata proelia magis
 quam pacem datam intellexerem, abnuente Tigra- 30
 ne, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omni-
 bus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum coepi Mar-
 cumque Cottam, Romanum ducem, apud Calchedona
 14 terra fudi, mari exui classe pulcherrima. Apud
 Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti fru- 35
 mentum defuit, nullo circum adnitente; simul hiemps
 mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi cona-

tus in patrium regnum, naufragiis apud Parium et Heracleam militum optimos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Caberam exercitu et variis ¹⁵ inter me atque Lucillum proeliis inopia rursus am-
⁵ bos incessit. Illi suberat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omnibus locis in Armeniam concessi: secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvortundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam ¹⁰ Tigranis pro victoria ostentant.

Nunc quaeso considera, nobis oppressis utrum ¹⁶ firmiorem te ad resistendum an finem belli futurum putes? Scio equidem tibi magnas opes virorum armorum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est, Tigranis regno integro, meis militibus belli prudentibus, procul ab domo [parvo labore] per nostra corpora bellum conficere: quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus.

²⁰ An ignoras Romanos, postquam ad occidentem per- ¹⁷ gentibus finem Oceanus fecit, arma huc convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum coniuges, agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, pestem conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva et maxime regna hostilia ducant. Namque pauci ¹⁸ libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos ³⁰ suspecti sumus aemuli et in tempore vindices ad- futuri. Tu vero, cui Seleucea, maxuma urbium, ¹⁹ regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acerruma in eos, ²⁰ ³⁵ quibus victis spolia maxuma sunt: audendo et fallundo et bella ex bellis serundo magni facti. Per ²¹ hunc morem extinguent omnia aut occident: quod

haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis adhuc incolumem.

22 Teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus latrones gentium oppressisse. Quod uti 5

23 facias moneo hortorque, neu malis pernicie nostrae tuam prolatare quam societate victor fieri.

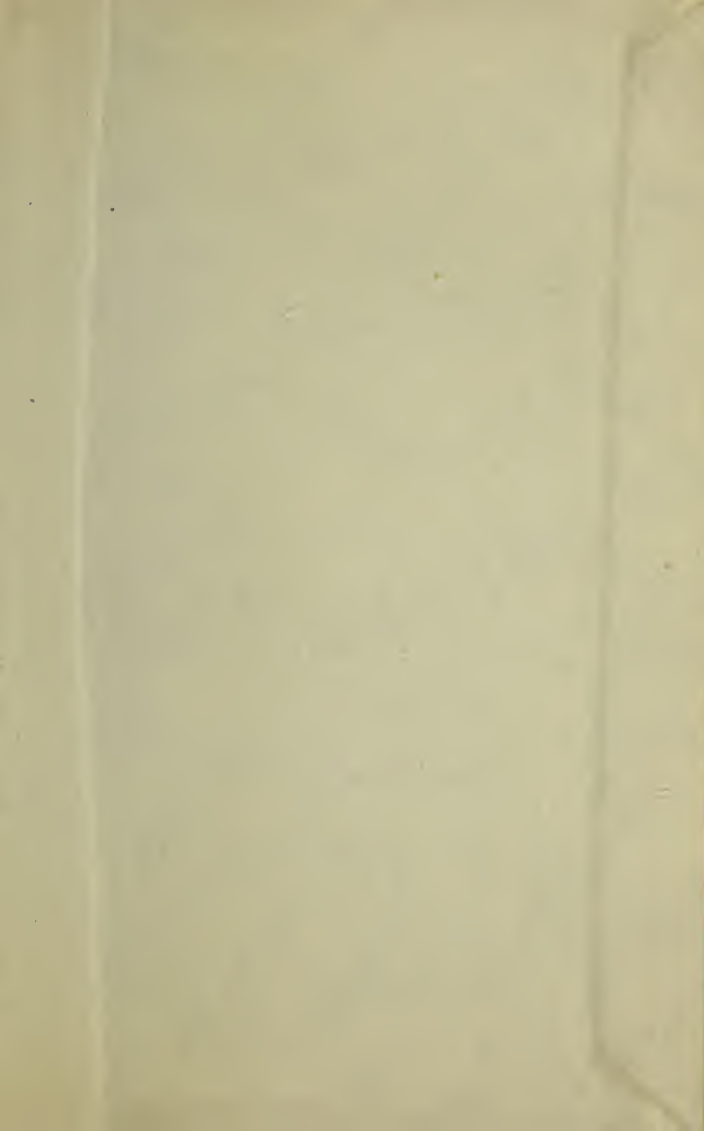
CORRIGENDA

- Pag.* 68. 31 At
„ 110. 10 magis ut
„ 114. 4 ubi
„ 127. 11 processit, Sulla
-

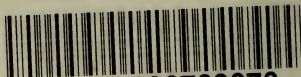

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

871S1855

C001

GAI SALLVSTI CRISPI CATILINA VINDOBONAE

3 0112 023702373